

NIKE DUH^{*}

Centralna komisija in dokumentiranje srednjeveških gradov na območju Slovenije

IZVLEČEK

V prispevku je analizirano arhivsko gradivo Cesarsko-kraljeve centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, v katerem so obravnavani izbrani gradovi srednjeveškega izvora z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške. To gradivo je omogočilo nova spoznanja o zavzemanju za ohranitev gradov, o zavarovalnih delih na njih ter o posameznih slikarskih elementih in arhitekturni plastiki gradov, ki so predstavljeni v osrednjem delu prispevka. V obliki študije primera je predstavljen do sedaj edini znani opis še nedokumentiranih poslikav gradu Kolovrat.

KLJUČNE BESEDE

K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, gradovi, grad Kolovrat, Kranjska, Štajerska, Koroška, dokumentiranje umetnostne dediščine, srednjeveška umetnost, profana umetnost, druga polovica 19. stoletja

ABSTRACT

THE CENTRAL COMMISSION AND THE DOCUMENTATION OF MEDIEVAL CASTLES IN THE AREA OF SLOVENIA

The paper analyses the archival material of the Imperial Royal Central Commission for the Investigation and Preservation of Monuments (orig. *K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), in which selected castles of medieval origin from the area of the former historical province of Carniola and the Slovenian parts of Styria and Carinthia are discussed. The latter provided new knowledge about the advocacy for their preservation, about the protection measures carried out, as well as about individual painting elements and architectural plastic of the castles, which are presented in the central part of the paper. The only known description of the previously undocumented paintings of Kolovrat Castle is presented in the form of a case study.

KEY WORDS

K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, castles, Kolovrat Castle, Carniola, Styria, Carinthia, documenting art heritage, medieval art, secular art, second half of the nineteenth century

^{*} asistentka, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, Slovenija, nike.duh@zrc-sazu.si

ZAPUŠČINA CENTRALNE KOMISIJE KOT VIR ZA RAZISKAVE UMETNOSTNIH SPOMENIKOV NA OBMOČJU SLOVENIJE

Grajske stavbe,¹ ki so bile dolga stoletja v prvi vrsti bivališča plemiških družin, so v drugi polovici 19. stoletja pritegnile pozornost posameznikov, ki so dokumentirali umetnostne spomenike. Mednje štejemo tako imenovane zgodnje umetnostne topografe, ki so zaslužni za pisno, likovno in fotografsko gradivo, brez katerega bi marsikatera informacija o posameznih umetnostnih spomenikih utonila v pozabo.² Velik delež gradov, dvorcev in utrdb na ozemlju sedanje Slovenije je bil namreč med drugo svetovno vojno uničen z namernim požiganjem in podiranjem, pa tudi že pred tem zaradi naravnih dejavnikov, kot so potresi, medtem ko so bili drugi opuščeni in so pričeli propadati.³ Zgodnji umetnostni topografi so povečini delovali pod okriljem Cesar-sko-kraljeve centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov (*K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), tako imenovane centralne komisije, ki je bila spomeniškovarstveni organ državne ravni. Nastala je leta 1853 in delovala do leta 1918 na Dunaju z namenom dokumentiranja in zaščite umetnostnih spomenikov.⁴ Njen nastanek, ki ga je decembra 1850 predlagal takratni minister za

trgovino Karl Ludwig baron Bruck (1798–1860),⁵ je še konec istega leta odobril cesar Franc Jožef, medtem ko je pričetek njenega delovanja datiran z 2. februarjem 1853 z razglasitvijo njenih članov.⁶ Dokumentiranje je potekalo v obliki pisnih poročil, ki so jim v manjšem številu primerov dodali fotografije ali risbe. Ko so leta 1873 centralno komisijo preuredili, so bile ustanovljene sekcije, namenjene posameznim področjem dokumentiranja.⁷ Bile so tri: prva ali arheološka, druga ali umetnostna in tretja ali arhivska.⁸ Znotraj druge in v določenih primerih tudi znotraj prve sekcije so korespondenti in konservatorji centralne komisije dokumentirali raznovrstne umetnostne spomenike, med njimi srednjeveške, renesančne in baročne cerkve ter rimske nagrobnike pa tudi grajske stavbe, ki so si jih morali v ta namen tudi ogledati. Izsledke so objavljali v obliki poročil v periodični publikaciji centralne komisije, imenovani *Izvestja*,⁹ v tako imenovanih *Poročilih*¹⁰ in *Letopisu cesarsko-kraljeve centralne komisije*.¹¹ Dokumentiranje je potekalo na območjih nekdanjega Avstrijskega cesarstva in na avstrijskih območjih kasnejše Avstro-Ogrske,¹² zaradi česar je pod pristojnost centralne komisije spadalo tudi skoraj celotno ozemlje sedanje Slovenije. Izjema je bilo območje Prekmurja, ki je bilo od leta 1867 pod pristojnostjo ogrskih spomeniškovarstvenih organov.¹³

V času delovanja centralne komisije je bil ustvarjen velik nabor dokumentarnega gradiva za umetnostne spomenike, ki se je do danes ohranil v sklopu več fondov v različnih arhivih in institucijah. Za območje Slovenije najobsežnejši del hranijo v Arhivu Republike Slovenije v fondu *C. kr. spomeniški urad, 1853–1918* (SI AS 1100),¹⁴

1 Besedna zveza »grajske stavbe« je nadpomenka za več vrst profane arhitekture, kot so gradovi, utrdbe, dvorci, graščine idr. V naslovu prispevka je v navezavi na grajske stavbe, ki so bile obravnavane v arhivskem gradivu centralne komisije, uporabljena beseda »grad«, saj so bili izmed srednjeveških grajskih stavb skoraj izključno obravnavani gradovi. Za razlage posameznih pojmov gl. Sapač, Kaj je grad?

2 Zgodnji umetnostni topografi za območje osrednje Slovenije ter slovenskega dela Štajerske in Koroške bodo obravnavani v doktorski disertaciji *Zapuščine zgodnjih umetnostnih topografov kot vir za raziskave srednjeveške umetnosti*, ki jo pripravlja avtorica tega prispevka. Poimenovanje zgodnji umetnostni topografi bo s to doktorsko disertacijo na novo vpeljana v znanstveno literaturo. V pregledani relevantni literaturi se pojavlja zgolj sorodno poimenovanje »prva generacija slovenskih umetnostnih topografov«, ki ga je v navezavi na gradivo Franca Avsca in Konrada Črnologarja leta 1959 uporabil že Marijan Zadnikar v monografiji *Romanska arhitektura na Slovenskem* (Zadnikar, *Romanska arhitektura*, str. 12).

3 O usodi gradov na območju sedanje Slovenije v 20. stoletju gl. Stopar, *Slovenski gradovi*, str. 379–390.

4 V preteklosti se je komisija večkrat preimenovala. Sledč periodični publikaciji centralne komisije, je ta do leta 1874 imela prvotno poimenovanje, med letoma 1875 in 1910 je bila *k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, med letoma 1911 in 1918 pa *k. k. Zentralkommission für Denkmalfpflege*. Leta 1918 je centralno komisijo nadomestil Zvezni urad za spomenike (*Bundesdenkmalamt*).

5 Frodl, *Idee und Verwirklichung*, str. 76.

6 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 19.

7 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 96.

8 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 96.

9 Celoten naslov revije se glasi *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* in v slovenskem prevodu *Izvestja cesarsko-kraljeve centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov*. Naslov *Izvestij* se je skozi čas nekoliko spreminjal.

10 Celoten naslov se glasi *Bericht der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung*.

11 Celoten naslov se glasi *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*.

12 O centralni komisiji in njenem delovanju v posameznih kronske dežele je pisal Theodor Brückler (gl. Brückler, *Die Ära Helfert*: I). V samostojnih poglavjih so obravnavane Spodnja Avstrija, Tirolska, Salzburg, Koroška, Štajerska, Zgornja Avstrija, Predarlška, Galicija, Bukovina, Avstrijska Šlezija, Češka, Moravska, Primorje, Kranjska in Dalmacija.

13 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 92.

14 Pivk, *Arhivski inventar*. V starejšem popisu fonda avtor-

v katerem je skupaj 30 škatel arhivskega gradiva za Štajersko in Kranjsko, ki obsega dokumentacijsko gradivo za številne cerkve in gradove ter poročila o arheoloških najdbah.¹⁵ Znatno manjše količine spisov, fotografij in skic centralne komisije so ohranjene v Informacijsko-dokumentacijskem centru za dediščino Ministrstva za kulturo, tako imenovanem INDOK centru v Ljubljani.¹⁶ Preostanek gradiva za Slovenijo je v avstrijskih arhivih in ustanovah. Večino arhivskega gradiva, ki je nastalo v sklopu delovanja centralne komisije ter med drugim obsega gradivo za nekdanje Primorje (nem. *Küstenland*), Kranjsko in Dalmacijo, v skupnem obsegu 75 škatel hranijo pod imenom *Denkmalamt* na oddelku Splošnoupravnega arhiva v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju.¹⁷ Za raziskovanje umetnostnih spomenikov na

Slovenskem pridejo v poštev tudi dokumenti in fotografije centralne komisije v Zveznem spomeniškem uradu in fotoarhivu Zveznega spomeniškega urada na Dunaju.¹⁸

Ker je fond centralne komisije, ki so ga prvotno v celoti hranili na Dunaju, v preteklosti že kar dvakrat gorel, nazadnje leta 1962,¹⁹ je del gradiva uničen, s čimer so izgubljeni tudi morebitni podatki, ki bi jih to lahko vsebovalo. Gradivo, ki se je ohranilo, pa je v določenih primerih močno poškodovano. Sledeč zapisu Theodorja Brücklerja, raziskovalca, ki se s centralno komisijo ukvarja že več desetletij, je uničen večji del arhivskega gradiva z začetkov delovanja centralne komisije, torej iz obdobja med letoma 1853 in 1878.²⁰ Po Brücklerjevi oceni naj bi se iz tega časa ohranilo le pet odstotkov gradiva.²¹ Zato imajo velik pomen objave v društvenih periodičnih publikacijah, v katerih so se ohranili določeni podatki, ki bi bili v nasprotnem primeru izgubljeni.²²

V prispevku bodo predstavljeni izsledki raziskovalnega dela, ki je potekalo v zgoraj naštetih fondih centralne komisije. Glavni del raziskave je bil namenjen dokumentarnemu gradivu o gradovih srednjeveškega izvora in pripadajočih grajskih kapelah na območju nekdanje Kranjske ter sedanjega slovenskega dela Štajerske in Koroške. Namen raziskave je bil s pomočjo gradiva centralne komisije odkriti nova dejstva o srednjeveški grajski arhitekturi, torej o njenem videzu, sestavnih delih in spomeniškovarstvenih ukrepih na njej.

jev Eme Umek in Vladimirja Kološe je v naslovu fonda namesto letnice 1853 zapisana letnica 1855 (gl. Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*).

- 15 SI AS 1100. Del gradiva centralne komisije je bil 22. decembra 1979 predan takratnemu Arhivu Socialistične republike Slovenije (današnjemu Arhivu Republike Slovenije). Vseboval je dokumente, ki se nanašajo na ozemlje Slovenije, ki je bilo leta 1923 del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Predani so bili izvorniki, v določenih primerih, ko se gradivo ni nanašalo le na Slovenijo, pa zgolj fotokopije (Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*, str. 3). Za vrnitev gradiva v Slovenijo se je že po koncu prve svetovne vojne zavzel France Stele, ki je sestavil seznam krajev, po katerem je bilo na Dunaju pripravljeno gradivo za predajo. Leta 1949 sta Franjo Baš (1899–1967) in Pavle Blaznik (1903–1984) izdelala seznam fotografij in načrtov iz fonda centralne komisije, z namenom pridobitve njihovih kopij. Postopek vrnitve gradiva se je kljub starejšim prizadevanjem pričel šele leta 1975 na osnovi Arhivskega sporazuma, ki sta ga leta 1923 sklenila Avstrija in Jugoslavija, ter protokola Federativne ljudske republike Jugoslavije in Republike Avstrije iz leta 1958 (Miklavčič Pintarič, Centralna komisija, <http://www.kdioolet.si/centralne-komisija/> (5. 8. 2024)).
- 16 INDOK, *Arhiv CC*. Fotografsko gradivo je vključeno v fototeko, medtem ko so risbe in načrti del planoteke. Fond centralne komisije v INDOK centru obsega 173 načrtov, približno 400 fotografij ter tri mape pisnega gradiva (Miklavčič Pintarič, Centralna komisija, <http://www.kdioolet.si/centralne-komisija/> (5. 8. 2024)). Gradivo je popisano v internih seznamih INDOK centra, ločeno za planoteko in fototeko. Povečini je sicer dokumentirana sakralna arhitektura, a tudi nekaj gradov. Določen del gradiva iz fonda centralne komisije, ki ga hranijo v INDOK centru, je objavljen ob posameznih umetnostnih spomenikih na spletni strani Registra nepremične kulturne dediščine (<https://eid.gov.si/#/iskalnik> (5. 8. 2024)). Sledeč zapisu Magde Miklavčič Pintarič (Miklavčič Pintarič, Centralna komisija, <http://www.kdioolet.si/centralne-komisija/> (5. 8. 2024)), gre pri določenem delu gradiva iz fonda centralne komisije, ki ga hranijo v INDOK centru, za dela, ki so bila navedena na seznamu Franja Baša in Pavleta Blaznika (gl. opombo št. 15).
- 17 ÖStA, AVA, *Denkmalamt*. Relevantno arhivsko gradivo za ta prispevek je bilo najdeno v kartonih št. 22 (*Restbestände Krain, 1850 (ca.)–1940*) in št. 23 (*Restbestände Krain, 1850 (ca.)–1940*). Tektonika fonda je dostopna na spletni strani

arhivskega informacijskega sistema Avstrijskega državnega arhiva (<https://www.archivinformationssystem.at/archivplansuche.aspx?ID=36182> (5. 8. 2024)). Natančnejši popis gradiva za fond *Denkmalamt* še ne obstaja.

- 18 BDA, *Slowenien* (ungeordnet); BDA Fotoarchiv. Gradiva centralne komisije za območje Slovenije v arhivu Zveznega spomeniškega urada in njegovega fotoarhiva še do sedaj niso popisali. V Zveznem spomeniškem arhivu za Slovenijo hranijo dve škatli; v prvi je gradivo, pretežno vezano na arheološka izkopavanja, v drugi pa gradivo, v katerem so obravnavani umetnostni spomeniki, v prvi vrsti cerkve z območja Štajerske in Koroške. Fotografije, ki jih hranijo v Fotoarhivu zveznega spomeniškega urada, so bile za območje Slovenije sicer pregledane, vendar zaradi neznanega časa nastanka niso vključene v analizo arhivskega gradiva. Večina fotografij je z veliko verjetnostjo nastala šele v času obeh svetovnih vojn. Na fotografijah so od srednjeveških gradov z območja Slovenije vidne zunanjsčine starega celjskega gradu, gradu Borl in gradu Sevnica, arkadni hodniki gradu Pišce, notranje dvorišče in zunanjsčina ptujskega gradu, pa tudi eden izmed stolpov, vključenih v njegovo obzidje.
- 19 Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*, str. 3.
- 20 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 18.
- 21 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 18.
- 22 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 18.

STANJE RAZISKAV – CENTRALNA KOMISIJA IN DOKUMENTIRANJE SREDNJEVEŠKIH GRADOV

Z dokumentiranjem srednjeveških gradov v sklopu centralne komisije se do sedaj v relevantni literaturi raziskovalci v samostojnih objavah še niso ukvarjali. Delovanje centralne komisije je bilo na območju celotne nekdanje Avstro-Ogrske sicer že tematizirano v monografijah Walterja Frodla, Theodorja Brücklerja in Marthe Fingernagel-Grüll, vendar nikoli izključno z vidika obravnavanja srednjeveške grajske arhitekture.²³ Z delovanjem centralne komisije se je od slovenskih piscev ukvarjal Franjo Baš, tematiziral pa jo je tudi Janez Höfler v prispevku na temo raziskovanja srednjeveške umetnosti v Sloveniji.²⁴ Izmed slovenskih umetnostnih spomenikov so bili z vidika obravnav centralne komisije zaenkrat natančneje obravnavani le izbrani primeri iz slovenske Istre v monografiji Brigitte Mader, od katerih pa je zgolj nekdanji samostan sv. Bernardina v Portorožu srednjeveškega izvora, medtem ko so ostali primeri iz mlajših obdobj.²⁵

Do sedaj se raziskovalci še niso ukvarjali z arhivskim gradivom centralne komisije za raziskovanje gradov na območju sedanje Slovenije kot celoto, so pa izbrane dokumente centralne komisije že večkrat vključili v prispevke o točno določenih umetnostnih spomenikih, predvsem pri obravnavah cerkev.²⁶ Posamezne primere obravnav gradov v sklopu centralne komisije z območja nekdanje Avstro-Ogrske sta kot študije primerov v obeh monografijah o centralni komisiji predstavila Theodor Brückler in Martha Fingernagel-Grüll, vendar ni vključenih primerov z območja današnje Slovenije.²⁷

Raziskovanju srednjeveške grajske arhitekture na območju Slovenije v sklopu delovanja centralne komisije se je največ posvečal Igor Sapač. V svoji doktorski disertaciji na temo rekonstrukcijskih posegov v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem je del podpoglavij, v katerih obravnava rekonstrukcijske posege v obdobju romantike in historizma ter v začetku 20. stoletja, posvetil tudi tematiki centralne komisije ter njenim pristopom k ohranjanju in rekonstrukciji grajske arhitekture na območju sedanje Slovenije.²⁸ Pri tem je uporabil podatke, ki so bili objavljeni v periodičnih publikacijah centralne komisije, predvsem v *Izvestjih*.²⁹ Sapač je s tem analiziral objavljene zapise centralne komisije o grajski arhitekturi na Slovenskem, medtem ko bo v tem prispevku v prvi vrsti izpostavljeno arhivsko gradivo, ki so ga centralni komisiji poslali njeni korespondenti in konservatorji, to pa posledično v marsikaterem primeru vsebuje nekoliko več informacij kot objave na isto tematiko v društvenih periodičnih publikacijah.³⁰ Sapač je centralno komisijo v povezavi z dokumentiranjem gradov na Slovenskem omenil tudi v svojem prispevku na temo raziskovanja gradov skozi stoletja³¹ in v podpoglavju prispevka o spomeniškem varstvu 19. stoletja na Slovenskem, v katerem tematizira spomeniškovarstvene odnose do grajske arhitekture na Slovenskem v 19. in začetku 20. stoletja.³² Naslovni tematiki prispevka se je v sklopu simpozijskega prispevka manj podrobno že posvetila avtorica tega članka.³³

23 Gl. Frodl, *Idee und Verwirklichung*; Brückler, *Die Ära Helfert*; 1; Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2.

24 Baš, Organizacija spomeniškega varstva, str. 13–37; Höfler, Raziskovanje srednjeveške umetnosti, str. 449–456.

25 Gl. Mader, *Sfinga*. Brigitta Mader je na osnovi arhivskega gradiva centralne komisije, ki ga hranijo na oddelku Splošnega upravnega arhiva v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju, analizirala gradivo o oltarni sliki Girolama da Santacroca iz cerkve sv. Mavra v Kopru, o nekdanjem samostanu sv. Bernardina v Portorožu, o Brustolonovem okvirju iz Pirana in o slikah, natančneje, portretih cesarja Franca I. in Franca Ferdinanda, ki sta bila v lasti Solinskega konzorcija v Piranu. V omenjenih primerih je uporabila tudi gradivo *Neuer kultus* iz Splošnega upravnega arhiva, gradivo iz zapuščine Franza Ferdinanda z oddelka Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju ter gradivo fonda MKFF na oddelku Vojnega arhiva na Dunaju.

26 Naj kot primer izpostavimo prispevek Eve Pezdíček (Pezdíček, *Historiat*, str. 857–892).

27 Brückler, *Die Ära Helfert*: 1; Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2.

28 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 145–147, 198–204.

29 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 145–147, 198–204. Od srednjeveških gradov z območja sedanje Slovenije je na osnovi objav centralne komisije Igor Sapač obravnaval sevniški grad, grad Majšperk, grad Luknja pri Novem mestu, grad Žužemberk, mariborski, ljubljanski in celjski grad, grad na Kozlovem Robu nad Tolminom, grad Žovnek, grad Laško, Pusti grad pri Radovljici, Novi grad nad Podgradom v Brkinih, grad Bled in grad v Škofji Loki. V tem prispevku bodo obravnavani tudi drugi gradovi, ki so bili dokumentirani v arhivskem gradivu centralne komisije. Za celoten seznam umetnostnih spomenikov gl. tabelo v prilogi tega prispevka.

30 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*.

31 Sapač, *Blicke auf Burgen*, str. 210–212.

32 Lazarini in Sapač, Spomeniško varstvo, str. 97–101.

33 Prispevek *Dokumentiranje srednjeveških grajskih stavb v fondih Cesarsko-kraljeve centralne komisije za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov* je bil predstavljen 21. novembra 2023 na II. simpoziju raziskovalcev in raziskovalcev na začetku poti, naslovljenem *Skupni problemi skupnega*, ki je potekal v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani (Duh, *Dokumentiranje*, str. 9).

DOKUMENTIRANJE SREDNJEVEŠKIH GRADOV ZUNAJ IN ZNOTRAJ CENTRALNE KOMISIJE NA OBMOČJU SEDANJE SLOVENIJE

Na območju sedanje Slovenije je bilo v drugi polovici 19. stoletja v nasprotju z drugimi deželami nekdanje Avstro-Ogrske zanimanje za gradove in dvorce v primerjavi z zanimanjem za sakralno arhitekturo veliko manjše.³⁴ Kljub temu so srednjeveške gradove na območju sedanje Slovenije posamezniki dokumentirali že v prejšnjih stoletjih. Tako zasledimo številne upodobitve gradov na grafikah iz 17. stoletja, objavljenih v Valvasorjevi *Topografiji sodobne vojvodine Kranjske* (*Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, 1679), v Slavi vojvodine Kranjske (*Die Ehre des Herzogthums Krain*, 1689), v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške (*Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa*, 1688) in v Vischerjevi *Topografiji vojvodine Štajerske* (*Topographia ducatus Stiriae*, 1681).³⁵ Stanje številnih srednjeveških gradov z območja Slovenije so v 18. in 19. stoletju ovekovečili mnogi vedutisti, med katere spadajo Joseph Kuwasseg (1799–1859), Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein (1807–1878), Joseph Wagner (1803–1861), Carl Reichert (1836–1918) in Hinko Kartin (1884–1958).³⁶ Z izjemo slednjega, ki je deloval že v začetku 20. stoletja, so preostali naštetih delovali v 19. stoletju, ko so vedute objavljali še v obliki tako imenovanih suit, pri katerih gre za grafične serije vedut.³⁷ Kot vir opisov srednjeveških gradov v 19. stoletju nam za območje Štajerske med drugim služi *Topografsko-statistični leksikon za Štajersko* (*Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark*) avtorja Josefa Andreasa Janischa (1833–1901), za območje Šaleške doline pa pisna zapuščina Franza viteza Gadolle (1797–1866).³⁸ Za grad Pukštajn (nem. *Buchenstein*), razvaline gradu Dravograd (nem. *Unterdrauburg*) in dvorec Šrotnek (nem. *Schroteneck im Mießtal*) so se ohranile risbe slikarja Marka Pernharta (1824–1871), ki je v šestdesetih letih 19. stoletja gradove na Koroškem dokumentiral po naročilu svojega učitelja slikanja, slikarja Maxa viteza Mora (1817–1899).³⁹ Za dokumentiranje

določenih gradov na slovenskem Štajerskem je zaslužen Johann Gradt (1831–1879), sodelavec štajerskega deželnega arheologa Carla Haasa (1825–1880).⁴⁰ Med drugim je likovno dokumentiral ptujski grad, grad Slovenske Konjice, grad Kozje (nem. *Drakenburg*) ter gradove Negova, Velenje, Vitanje in Žovnek.⁴¹ Prav tako za območje slovenskega dela Štajerske in Koroške je pomembno gradivo profesorja in zgodovinarja Josepha pl. Zahna (1831–1916), ki je med drugim pisal o gradovih Konjice, Kozirep, Laško, Rogatec, Slovenj Gradec in Vojnik.⁴² Pomen njegovih besedil je v znanstveni literaturi izpostavil že Ivan Stopar, ki je Zahnov sestavek o gradovih na Štajerskem, objavljen v delu *Avstro-Ogrska monarhija v besedi in podobi* (*Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, 1890),⁴³ označil za prvi strnjeni sestavek, katerega cilj je poskus kompleksnejše obravnave gradov na Štajerskem.⁴⁴ Z grajsko arhitekturo se je v svojih besedilih ukvarjal tudi Ignacij Orožen (1819–1900), med drugim z gradom v Laškem,⁴⁵ prav tako pa se je, kot pri celjskem gradu, posvečal lastništvu gradov skozi stoletja in s tem povezanemu zgodovinskemu ozadju.⁴⁶ Po zaslugi Gustava Budinskega je opisan danes le še v manjšem deležu ohranjeni grad Vurberk v besedilu *Schloß Wurmberg* (1879), na osnovi tega opisa pa je Matej Slekovec (1846–1903) leta 1895 sestavil tudi svoj opis vurberškega gradu.⁴⁷ Ohranilo se je likovno gradivo, morda najbolj poznano to Ladislava pl. Benescha (1845–1922), podpolkovnika in slikarja, ki je upodobil širok nabor umetnostnih spomenikov na Slovenskem.⁴⁸ Med morda najbolj poznanimi Beneschevimi deli sta akvarelirani risbi gotskih poslikav srednjeveške kapele gradu Turjak.⁴⁹

Kljub številnim osebam, ki so pisale o srednjeveških gradovih, sta šele Otto Piper (1841–1921) in Avgustin Stegenšek (1875–1920) v literaturi označena kot prva, ki sta o slovenskih gra-

34 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 198.

35 Valvasor, *Die Ehre*; Valvasor, *Topographia Ducatus*; Valvasor, *Topographia Archiducatus*; Vischer, *Topographia*.

36 Sapač, *Blicke auf Burgen*, str. 210; Stopar, *Podoba Slovenije*, passim; Stopar, *Slovenske vedute*, passim.

37 Stopar, *Veduta*, str. 164.

38 Janisch, *Topographisch-statistisches* 1–3; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13; Golec, *Pozabljeni*, str. 23–78.

39 Gl. Pernhart, *Burgen und Schlösser*, str. 122–123; Kreuzer, Markus Pernhart, str. 13–14; Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 99.

40 O Johannu Gradtu gl. Küttner, *Carl Haas*, str. 156–170.

41 Gl. Kotnik, *Umetnostni spomeniki*, passim.

42 Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13.

43 Zahn, *Burgen und Schlösser*, str. 244–260.

44 Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13.

45 Orožen, *Das Bisthum* 4.2, str. 216; Ivan Stopar je izpostavil, da je letnico za grad Laško, ki danes ni več ohranjena, sporočil Orožen (Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 11).

46 Orožen, *Das Bisthum* 3, str. 146–149.

47 Budinsky, *Schloß Wurmberg*; Slekovec, *Wurmberg*. Za opozorilo na besedilo Gustava Budinskega se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču.

48 Turk, Benesch, str. 227.

49 Reprodukije Beneschevih akvareliranih risb s poslikavami gotske kapele gradu Turjak so med drugim objavljene v: Stele, *Slikarstvo*, repr. na str. 119; Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, 3, str. 20–21, 195.

dovih pisala z znanstvenega vidika.⁵⁰ O gradovih in drugih grajskih stavbah na območju sedanje Slovenije je Piper pisal v knjigah zbirke *Avstrijski gradovi* (*Österreichische Burgen*),⁵¹ medtem ko je Stegenšek grajske stavbe vključil v *Konjiško dekanijo* (1909) in *Dekanijo Gornjegrajsko* (1905), v katerih se navezuje tudi na že omenjena besedila Otta Pipra.⁵²

Od naštetih so Benesch, Zahn, Stegenšek in Piper v različnem obsegu sodelovali s centralno komisijo in zanjo dokumentirali grajske stavbe.⁵³ Čeprav so posamezniki grajske stavbe do-

kumentirali v 19. stoletju, so bila prizadevanja centralne komisije za konserviranje in restavriranje historične grajske arhitekture veliko manjša kot pri sakralnih umetnostnih spomenikih, kot so cerkve.⁵⁴ Spomeniška problematika grajskih stavb se je pojavila ob izgubi njihove prvotne namembnosti plemiških prebivališč in upravnih središč zemljiških posesti ter s pridobitvijo nove namembnosti.⁵⁵ Centralna komisija je lahko zgolj podajala predloge glede konservatorskih in restavratorskih posegov na teh umetnostnih spomenikih. Zanje so morali poskrbeti lastniki objekta, zaradi česar velikokrat ni bilo v njihovem interesu, da bi se umetnostni spomeniki ohranili, prav tako pa niso bili obvezani slediti priporočilom centralne komisije.⁵⁶ V večjem številu primerov so lastniki na grajskih stavbah izvajali dela, ne da bi o tem obvestili spomeniškovarstvene organe,⁵⁷ zaradi česar so določene predelave s strani centralne komisije ostale tudi nedokumentirane. Tako je pomembno predvsem vprašanje zasebnega in javnega, saj so bile grajske stavbe v 19. in začetku 20. stoletja še zmeraj v zasebni lasti. Sledeč zapisu Marthe Fingernagel-Grüll, je bila centralna komisija pri umetnostnih spomenikih v zasebni lasti manj uspešna kot pri umetnostnih spomenikih v javni lasti.⁵⁸ Ker je centralna komisija v številnih primerih imela opravka s konserviranjem ruševin gradov, so bili leta 1910 v *Izvestjih* objavljeni tehnični napotki za njihovo zavarovanje.⁵⁹

50 Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13–14; Sapač, *Blicke auf Burgen*, str. 212.

51 Otto Piper je pisno obravnaval naslednje srednjeveške gradove z območja Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške: Begunje, grad Kamen (pri Pipru napačno identificiran kot *Katzenstein*); Bukovje, grad Pukštajn; Dravograd, grad Dravograd; Kamnik, Mali grad; Laško, grad Laško; Podvrh (Braslovče), grad Žovnek (nem. *Sannegg*); Postojna, grad Postojna (nem. *Adelsberg*); Prečna, razvaline gradu Luknja (nem. *Lueg*); Radlje ob Dravi, grad Radlje ob Dravi (nem. *Marenberg*); Rifnik (Šentjur), grad Rifnik (nem. *Reichenegg*); Slovenske Konjice, grad Konjice (nem. *Gonobitz*); Celje, Stari grad pri Celju (nem. *Obercilli*); Velenje, grad Velenje (nem. *Wöllen*); Vitanje, grad Vitanje (nem. *Weitenstein*); Višnja Gora, grad Višnja Gora (nem. *Weichselberg*); Smlednik, Stari grad (nem. *Flödnig*); Socerb, grad Socerb (nem. *San Servolo*); Velenje, grad Šalek (nem. *Schallegg*); Zbelovska gora pri Poljčanah, grad Zbelovo (nem. *Plankenstein*) (Piper, *Die Burgen Kärntens*, passim; Piper, *Die Burgen der Steiermark*, passim). Za več informacij, povezanih z delovanjem Otta Pipra na območju sedanje Slovenije, gl. Sapač, Otto Piper, str. 827–858.

52 Stegenšek je v *Gornjegrajski dekaniji* le omenil stari Gornji grad (nem. *Oberburg*) (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 129 (rekonstrukcija tlorisa)) in grad Vrbovec (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 83), medtem ko jim je v *Konjiški dekaniji* posvetil samostojno podpoglavje *Zgodovinski uvod o cerkvah in gradovih v Konjiški dekaniji*, v katerem je omenil konjiški grad, grad Zreče (nem. *Freudenberg*), Lušperg pri Zrečah, Zajčev grad na Keblu in Zbelovski grad (nem. *Plankenstein*). Preostale grajske stavbe, ki jih je omenil v poglavju, so Trebnik, Golič, Gojka (nem. *Hebenstret*), Dobje (nem. *Dobiehof*), Jamnik, Malahorn, Zbegov grad oziroma dvor Kebelj in Zbelovska graščina. Naštetim se je posvetil tudi v samostojnih podpoglavjih, v katerih natančneje obravnava posamezne grajske stavbe (Stegenšek, *Konjiška dekanija*, passim). Naštete grajske stavbe Stegenšek večkrat omenja tudi v drugih poglavjih *Konjiške dekanije*, predvsem ko želi opisati, kje v krajih so določeni umetnostni spomeniki (Stegenšek, *Konjiška dekanija*, passim).

53 Ladislav pl. Benesch je bil dopisnik centralne komisije med letoma 1889 in 1902 (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 21). Joseph pl. Zahn je bil sodelavec centralne komisije najprej od leta 1865 kot korespondent in od leta 1875 kot konservator arhivske sekcije. Leta 1907 je odstopil kot konservator in bil ponovno imenovan za korespondenta (Brückler, *Die Ära Helfert*: 1, str. 407). Avguštin Stegenšek je bil od leta 1908 častni konservator centralne komisije za okraje Celje, Slovenske Konjice, Brežice in Slovenj Gradec ter za mesto Celje (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 261). Otto Piper je v *Izvestjih centralne*

komisije objavil prispevka na temo avstrijskih gradov (Piper, *Einige Besonderheiten*, str. 70–75), tirolskih gradov ter gradov iz okraja Pinzgau (Piper, *Ueber einige Burgen*, str. 131–138), medtem ko prispevkov o gradovih z območja sedanje Slovenije nismo zasledili. Od naštetih sta Ladislav Benesch in Avguštin Stegenšek pomembna tudi zaradi njunega dokumentarnega gradiva, povezanega s cerkvami.

54 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97; to je opazno tudi v monografijah o centralni komisiji (Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2; Brückler, *Die Ära Helfert*: 1), v katerih je izpostavljeno razmeroma malo obravnav gradov s strani centralne komisije, pri čemer v nobenem primeru ne gre za obravnavo gradu z območja Slovenije. To opazimo tudi ob pregledu periodične publikacije centralne komisije, v kateri je med zapiski (*Notizen*) v primerjavi s sakralnimi objekti vključenih razmeroma malo zapisov o takratnem stanju gradov na območju Avstro-Ogrske.

55 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97–98.

56 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97.

57 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97.

58 Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2, str. 130.

59 Izpostavili so, da je treba z zidovij odstraniti kamenje, ki ni tesno umeščeno v zid, ga pravilno umestiti nazaj in pritrditi z malto, ki mora biti od kamna nekoliko zamaknjena v notranjost zidu. Za zavarovanje večjih lukenj v zidovju so predlagali uporabo opeke in malte. Največjo pozornost so posvečali zaključkom zidov, pri čemer pa so opozorili, da se je treba izogibati uporabi cementa zaradi grdega končnega videza (*Mitteilungen der k. k. Zentral-*

ARHIVSKO GRADIVO CENTRALNE KOMISIJE ZA GRADOVE Z OBMOČJA NEKDANJE KRANJSKE TER SLOVENSKEGA DELA ŠTAJERSKE IN KOROŠKE

V pregledanem arhivskem gradivu centralne komisije je bilo najdeno dokumentarno gradivo za okoli 40 grajskih stavb z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške.⁶⁰ Od tega je obravnavanih vsaj enajst grajskih stavb, ki so nastale v času renesanse in baroka,⁶¹ medtem ko je dokumentiranih 25 grajskih stavb srednjeveškega izvora. Pri teh gre za naslednje umetnostne spomenike: ljubljanski in mariborski grad, dvorec *Katzenstein* v Begunjah na Gorenjskem, dvorec *Khislstein* v Kranju, ruševine Pustega gradu v Zgornji Lipnici, grad Žužemberk, grad Turjak in grad Škofja Loka, Mali grad v Kamniku, Mali grad v Planini, grad Kolovrat, grad Bled, grad Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem, grad Majšperk, grad Boštanj v Velikem Mlačevem, Stari grad Celje, grad Tabor v Laškem, razvaline gradu Žovnek, grad Ortnek, Stari ali Pistorjev grad v Vuzenici, grad Gradac, grad Trebnje, grad Rakovnik v Slovenski vasi, dvorec Radovljica in grad Sevnica.⁶² Pri tem je največ gradov z območja nekdanje Kranjske, nekoliko manj z območja Štajerske in zgolj eden z območja sedanjega slovenskega dela Koroške, in sicer grad Vuzenica, ki stoji na območju zgodovinske pokrajine Štajerske.⁶³

Med avtorji poročil in dopisov so osebe, ki so centralni komisiji posredovale več poročil o umetnostnih delih različnih obdobj, tako profanih kot sakralnih, med njimi Alfons Müllner (1840–1918), Konrad Črnologar (1860–1904), Alfred Castelliz (1870–1940), Avgustin Stegenšek (1875–1920), Johan Wist (1841–1916), Janez Vurnik mlajši (1849–1911), Arnold Luschin pl. Ebengreuth (1841–1932), Ivan Franke (1841–1927), Michelangelo baron Zois pl. Edelstein (1874–1945), Henrik Costa (1796–1870), Paul Hauser (1868–1914), Josip Mantuani (1860–1933), Ivan Šubic (1856–1924) in Sigismund grof Attems-Petzenstein (1840–1910). Med avtorji dopisov so prav tako takratni lastniki gradov, osebe, ki pišejo v imenu različnih uradov, institucij in društev, ter osebe, ki jih v arhivskem gradivu srečamo le kot dopisnike v zvezi z enim umetnostnim spomenikom. Primer zadnjega sta dopisa profesorja Milana Pajka (1876–1913), ki se je zavzemal za ohranitev poznogotskih stenskih poslikav srednjeveške kapele na gradu Turjak.⁶⁴ Dopisa kažeta, da se lastniki gradov niso zmeraj zavedali, da je treba umetnostna dela zavarovati pred propadanjem.⁶⁵ Kajti da obiskovalci gradu Turjak ne bi videli notranjosti kapele, je, kot poroča Pajk v dopisu s 5. junija 1912, zanje obveljalo, da so ključni kapele že dlje časa izgubljeni.⁶⁶ Učenci, s katerimi je Pajk obiskal Turjak, so na gradu od zanesljive nepristranske priče izvedeli, da jim kapele ne želijo pokazati, vendar takratnega lastnika gradu grofa Auersperga, ki ga lahko identi-

kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 3. serija, 9, 1910, str. 25, »Sicherung von Ruinen«).

- 60 Pri pregledovanju fonda centralne komisije sta bila v pomoč tudi popisa omenjenega fonda, in sicer popis iz leta 2003 (Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*) ter nekoliko podrobnejši popis iz leta 2017 (Pivk, *Arhivski inventar*).
- 61 V fondu centralne komisije, ki ga hranijo v Arhivu Republike Slovenije, so dokumenti o grajski arhitekturi, ki je nastala po srednjem veku, in sicer opisi vrtnega paviljona gradu Soteska, o slikah v gradu Lože in poslikavah gradu Bokalce, poročilo o kapeli v Prapročah pri Grosupljem, o spomeniku Francu I. pri gradu Dol, o gradu Trilek pri Colu, o dvorcu Podrožnik (nem. *Rosenbüchel*), ki je v popisu imenovan Rožni grič v Ljubljani, o postavitvi bolnišnice za pljučne bolezni na gradu Golnik, o sgraffito fasadi dvorca Hrib v Preddvoru, zapis o dvorcu Zonek na Igu in o gradu Zagorica oziroma *Auritzhof bei Veldes*, ki je v arhivskem inventarju napačno identificiran kot Rečica pri Bledu (gl. Pivk, *Arhivski inventar*, str. 7). Za splošni pregled vsebine posameznih map gl. *Arhivski inventar* Olge Pivk.
- 62 Okvirna vsebina arhivskega gradiva za posamezne gradove in dvorce je predstavljena v tabeli na koncu prispevka.
- 63 Vuzenica je bila v času Avstro-Ogrske sicer del štajerske kronske dežele (*Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss*, str. III), vendar v sklopu statističnih regij Republike Slovenije spada pod koroško regijo.

64 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917. Milan Pajk je bil zgodovinar in geograf, ki je bil leta 1910 imenovan za konservatorja arheološke sekcije centralne komisije za območja Krško, Ljubljana in Litija ter za mesto Ljubljana (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 197).

65 Čeprav je druga polovica 19. stoletja čas, ko so vzcveteli historicistični slogi, kot sta neoromanika in neogotika, je iz navedenih primerov razvidno, da vsem lastnikom gradov vendarle ni bilo osrednjega pomena ohranjanje srednjeveške umetnosti, kot je to bilo centralni komisiji. Velik del »nezanimanja« za ohranitev srednjeveških gradov in dvorcev je bil povezan s finančnim vidikom, saj nekateri lastniki grajskih stavb niso imeli dovolj denarja, da bi se lotili obnov in zavarovalnih del na gradovih in dvorcih ali pa denarja preprosto niso želeli porabiti v ta namen. Takšne primere z območja sedanje Avstrije je izpostavil že Theodor Brückler v monografiji o delovanju centralne komisije, in sicer pomanjkanje denarnih sredstev lastnika za obnovo dvorane renesančnega gradu Ambras v Innsbrucku na Tirolskem, uničeno streho gradu Štrosburg na Koroškem, ki je lastnik ni želel popraviti, ter za problematiko ruševin gradu Petersberg v Brežah na Koroškem, za katere je takratni lastnik poskušal dvigniti prodajno ceno tako, da je ob več priložnostih izpostavil, da ima namen porušiti stolp tega gradu (gl. Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 318–320, 386–388, 391–393).

66 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

Stenska poslikava cerkve sv. Lovrenca v kraju Željne (INDOK, Fototeka Arhiv CC, Sele-Grad, št. 8752).

ficiramo kot Lea Josefa Mario Gustava Auersperga (1844–1915),⁶⁷ zaradi tega ni obsojal.⁶⁸ Veliko bolj problematična je bila za Pajka informacija nekega gospoda s Turjaka in dveh tamkajšnjih profesorjev, ki so trdili, da grof Auersperg v gotski kapeli hrani žganje in ga v njej tudi najverjetneje kuha.⁶⁹ Na osnovi te informacije je Pajk centralno komisijo pozval, naj pošlje eno osebo na Turjak, da si ogleda stanje stenskih poslikav ter grofa Auersperga prosi, naj poslikave obvaruje pred propadom.⁷⁰ Pri tem je Pajk poudaril, da bi financiranje prevzela centralna komisija, saj grof Auersperg nima dovolj finančnih sredstev.⁷¹ Pajk je 8. junija 1912 dopisal, da je od Viktorja Steske (1868–1946) prejel podatek, da je grof Auersperg v kapeli ob obisku Josipa Dostala (1872–1954), ki si jo je ogledal tri leta pred Pajkovim poročilom, hranil steklenice vina, vendar so bile stenske poslikave takrat še ohranjene.⁷² Poslikave turjaške gotske kapele so v sedanjem stanju delno uničene ob apsidi, saj je bila med drugo svetovno vojno v zgornjem delu porušena,⁷³ prav tako pa je zaradi zamakanja kapele po letu 1943 uničen del poslikave na ladijskem oboku.⁷⁴

Gradove so za centralno komisijo dokumentirali v obliki poročil o njihovem takratnem stanju,

ki jim je bila v nekaj primerih dodana risba ali skica. Za določene gradove so bili izdelani tudi načrti za konserviranje in obnovo, vključno s predračuni stroškov.⁷⁵ O fotografijah gradov so v poročilih sicer pisali, vendar je ohranjen le manjši delež. V INDOK centru iz fonda centralne komisije hranijo fotografije le šestih gradov srednjeveškega izvora, ki pa po natančnejšem pregledu ne prinašajo novih spoznanj o njih.⁷⁶ Kot fotografiji gradu sta zavedena tudi fotografska posnetka delno ohranjenih stenskih poslikav, ki pa niso bile v gradu Sele, kot je zapisano v seznamu fototeke centralne komisije v INDOK centru, ampak v cerkvi sv. Lovrenca v kraju Željne, ki stoji v občini Kočevje in se je v nemščini imenoval *Seele*.⁷⁷

67 Za več podatkov o Leu Auerspergu gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 474.

68 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

69 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

70 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

71 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

72 Dostal je sledeč Pajkovemu poročilu želel ob obisku kapele fotografirati tudi njene stenske poslikave, vendar to ni bilo mogoče, ker je bila kapela pretemačna (SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 8. junij 1912/2917).

73 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, 3, str. 195.

74 Sapač, *Arhitekturnozgodovinski oris*, str. 856–857.

75 Načrti za konservatorske in restavratorske posege so bili spisani za Stari grad v Celju, Pusti grad, grad Žužemberk in grad Tabor v Laškem.

76 Gre za fotografije gradov Sevnica, Bled, Celje, Malega gradu v Kamniku, gradu Tabor v Laškem in Pustega gradu. Opis fotografij je v prilogi prispevka.

77 INDOK, Fototeka Arhiv CC, Sele-Grad, št. 8752. Stenska poslikava cerkve sv. Lovrenca v kraju Željne ni dokumentirana zgolj s fotografijami, saj o njej priča tudi zapis v *Izvestjih centralne komisije* iz leta 1890, v katerem je zavedeno, da je na stenski poslikavi upodobljen pekel, prav tako pa je natančneje opisano dogajanje. Identifikacijo potrjuje tudi del zapisa, v katerem je prepisan napis stenske poslikave, ki je berljiv tudi na fotografiji in se glasi: *POTENTES POTENTER TORMENTA PATIENTUR 1632* (*Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, n. v. 16, 1890, str. 140–141, »Notizen. 75. Seele«). Natančneje je poslikava dokumentirana v več dopisih korespondentov centralni komisiji, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije (SI AS 1100, š. 14, mapa 263). Iz njih izvemo, da je fotografije centralni komisiji poslal korespondent Joseph Leinmüller (1819/20–1898). Leta 1947, ko je cerkev sv. Lovrenca popisoval Marijan Zadnikar, poslikava ni bila več vidna. V svojih zapiskih je Zadnikar zgolj opozoril, da je o obstoju freske pričal Viktor Steska,

Pri vseh 25 srednjeveških gradovih, ki jih je obravnavala centralna komisija v ohranjenem arhivskem gradivu, se je ta ne glede na stanje, v katerem so v tistem času bili, v teoriji zavzemala za njihovo ohranitev oziroma za zavarovanje ruševin. Dejansko stanje pa je bilo nekoliko drugačno, saj vseh gradov ni bilo mogoče ohraniti. Eden od razlogov za neuspešno ohranitev gradov so bili previsoki stroški, ki bi jih prineslo zavarovanje manjšega, a pomembnega dela gradu. Težava se je pojavila tudi takrat, ko grad ni imel dovolj arhitekturnih elementov z visoko umetnostno vrednostjo. Pri takšnih umetnostnih spomenikih namreč centralna komisija ni mogla upravičiti porabe denarja za njihovo ohranitev, zaradi česar so bili prepuščeni propadu. Takšen primer je zavzemanje centralne komisije za obnovo ruševin Pustega gradu v Zgornji Lipnici, ki je že v 16. stoletju pogorel in ga lastniki zatem niso več obnavljali.⁷⁸ V poročilu centralni komisiji iz leta 1913 je zapisano, da če lastniki Pustega gradu ne bodo prispevali denarja, centralna komisija ruševin ne bo obnavljala, ker nimajo arhitekturno zanimivih detajlov, zaradi katerih bi lahko zagovarjali porabo denarnih sredstev za njihovo obnovo.⁷⁹ Do danes se je od gradu ohranil le manjši del celotnega kompleksa v obliki razrušenega palacija, delov obzidja z ostanki dveh obrambnih stolpov ter dveh obrambnih jarkov.⁸⁰

Razlog za neuspeh spomeniškovarstvenih teženj centralne komisije je bila tudi nepravilnost sodelovanja takratnih lastnikov gradov, ki so videz pomembnih arhitekturnih spomenikov prilagajali svojim potrebam. Takšen primer je rušitev osrednjega stolpa srednjeveškega gradu v Škofji Loki.⁸¹ Kljub prizadevanjem centralne komisije za njegovo ohranitev so takratne lastnice gradu, škofjeloške uršulinke, dale stolp porušiti z namenom ureditve uršulinskega šolskega in vzgojnega zavoda.⁸² Kljub prizadevanjem centralne komisije za ohranitev stolpa so 12. maja 1892 od mestnega občinskega urada dobile dovoljenje za njegovo rušitev, ki je trajala do leta 1894.⁸³ Ker

je centralna komisija želela obvarovati kar največ elementov stolpa, se je osredotočila na renesančne napisne plošče, ki so bile vgrajene v stolp. O njih je centralni komisiji med podiranjem stolpa leta 1892 poročal Wilhelm Hallada, profesor iz Ljubljane.⁸⁴ Do danes se je ohranil tudi dopis Katarine Majhnič (1841–1921),⁸⁵ takratne predstojnice škofjeloškega konventa uršulink, ki ga je za centralno komisijo spisala 22. avgusta 1892.⁸⁶ Izpostavila je napisni kamen, ki je bil vžidan v stolp, predviden za rušitev. Zapisala je, da ima kamen za konvent veliko vrednost, saj uršulinke na gradu niso našle nobenega drugega predmeta, ki bi ga lahko obdržale kot spomin na renesančni stolp.⁸⁷ Kljub prizadevanjem centralne komisije sta bila stolp in s tem impozantna srednjeveška oblika gradu kot celote uničena, že leta 1959 pa so se zavedali izgube, ko je v prostorih gradu pričel delovati Loški muzej in je grad izgubil namembnost, za katero je bil konec 19. stoletja predelan.⁸⁸ Tako tudi danes podoba gradu zaznamuje odsotnost stolpa.

V arhivskem gradivu centralne komisije je ohranjen tudi zapis o nesodelovanju takratnih grajskih lastnikov pri poskusih ohranitve gradov. Takšen primer je dopis Henrika Coste, ki se je zavzemal za ohranitev srednjeveškega gradu Ortnek.⁸⁹ Grad je bil v drugi polovici 19. stoletja v lasti družine Kosler, ki pa naj bi ga, sledeč zapisu, ki ga je leta 1858 centralni komisiji posredoval Costa, zapustila že pred nekaj leti.⁹⁰ Costa je centralni komisiji predlagal, naj gospod Kosler na morebitno prošnjo centralne komisije ali katerega drugega višjega urada grad preda.⁹¹ Tako bi lahko grad po Costovi navedbi uporabili v javni namen in ga ohranili kot srednjeveško deželno posebnost, vendar bi morali s pridobitvijo gradu pohiteti, preden bi pričel propadati.⁹² Do predaje

ki je zabeležil isti latinski napis in letnico, kot sta podana v *Izveštjih centralne komisije* (INDOK, Zapiski Marijana Zadnikarja, Željne, 1947, str. 2).

78 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 377–378.

79 SI AS 1100, š. 16, mapa 305, dokument 277/91/1913. O zgodovinskem razvoju arhitekture Pustega gradu: Sapač, Grad Waldenberg, str. 327–352.

80 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 378.

81 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 147; Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 98–99, podatki o tem pridobljeni iz *Berichte der k. k. Central-Commission* (Verhandlungen. 1891, str. 92–93; Verhandlungen. 1892, str. 96).

82 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 98.

83 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 98–99.

84 SI AS 1100, š. 3, mapa 27.

85 Datum rojstva in smrti sta zapisana *Glasiło K.S.K. jednóte*, 7, 24. 8. 1921, št. 34, s. p., »M. Katarina Majhnič«.

86 SI AS 1100, š. 3, mapa 27, dokument 1210/1892.

87 SI AS 1100, š. 3, mapa 27, dokument 1210/1892.

88 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 99.

89 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858.

90 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858. Ivan Jakič (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 231) je navedel, da so Koslerji grad zapustili šele leta 1884.

91 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858.

92 »Da somit demselben [Herrn Kosler; pripis Nike Duh] nichts / daran [Schloss Ortnegg; pripis Nike Duh] liegt, so dürfte er / sich auf eine allfällige Auf / forderung der hochlöbl. k. k. / Central Commission oder einer / anderen hohen Behörde ge / neigt finden lassen, es un / entgeltlich abzutreten, und / könnte das Selbe dann zu ir / gend einem öffentlichen Zwecke / benützt und sogestaltig eine mit / telalterliche Landesmerkwür / digkeit erhalten werden, doch / müsste die Aquisition bald

gradu kljub Costovemu dopisu ni prišlo, saj je leta 1884 Janez Kosler III. (1819–1898) pričel z njegovim sistematičnim podiranjem.⁹³ Od gradu Ortnek je danes ohranjena zgolj manjša razvalina.

Do danes se je tako zaradi najrazličnejših dejavnikov izmed okoli 900 grajskih stavb na Slovenskem v celoti ohranilo le malo objektov.⁹⁴ V arhivskem gradivu centralne komisije so dopisi in risbe gradu Boštanj (nem. *Weissenstein*) na Dolenjskem, ki je bil še v drugi polovici 19. stoletja dobro ohranjen, septembra 1943 pa požgan, zaradi česar se je spremenil v razvalino.⁹⁵ O njegovi prvotni podobi pričajo štiri risbe Konrada Črnologarja, na katerih je upodobil pogled na grad z južne strani in narisal tloris gradu.⁹⁶ Črnologar je leta 1902 centralni komisiji poslal tudi prispevek o gradu Boštanj, vendar ni bil nikoli objavljen.⁹⁷ Črnologar je poročilo o gradu napisal, ker ga je tja napotila centralna komisija, hkrati pa je moral preveriti, ali na gradu hranijo morda zbirke, ki bi morale biti popisane v *Handbuch der Kunstpflege*.⁹⁸ Obstajati so morale tudi fotografije gradu, saj je o njih v dopisu s 16. septembra 1910 poročal korespondent centralne komisije Wilhelm baron Lazarini.⁹⁹ Čeprav fotografije zaenkrat niso bile najdene, vemo, kaj je bilo vidno na 13 posnetkih gradu, poslanih centralni komisiji, saj so se na dopisu ohranili opisi posameznih fotografij.¹⁰⁰

er / folgen, ehe das Gebäude Scha / den zu nehmen beginnt» (ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858). V prevodu se stavek glasi: »Ker taisti [gospod Kosler; pripis Nike Duh] zanj nima interesa [za grad Ortnek; pripis Nike Duh], bi bil morda na morebiten poziv visoko častitljive c. kr. centralne komisije ali katerega drugega visokega upravnega organa pripravljen grad brezplačno odstopiti, nakar bi ga lahko uporabili za javni namen ter bi na ta način ohranili srednjeveško deželno posebnost, vendar bi morala pridobitev slediti kmalu, preden bi ta začel trpeti škodo.«

93 Sapač, *Gradovi na Ribniškem*, str. 94–95.

94 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 5.

95 Ferenc, *Dies irae*, str. 291–293; Sapač, Arhitekturnozgodovinski oris, str. 852, op. 736; V besedilih Ivana Jakiča in Ivana Stoparja je kot leto požiga navedena napačna letnica 1944 (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 64; Stopar, *Grajske stavbe 15*, str. 12).

96 Gl. INDOK, Fototeka serije *Arhiv CC*, 545; Črnologarjev naris dvorca Boštanj je bil objavljen v zbirki Grajske stavbe (Stopar, *Grajske stavbe 15*, str. 15).

97 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 203–204.

98 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 1688/1901.

99 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 4571/1910. Wilhelm Lazarini je v Gradcu opravljal delo podsekretarja (*Statthaltereisekretär*), leta 1910 pa je bil imenovan za korespondenta centralne komisije. Zasluge ima na področju organiziranja arhiviranja (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 153).

100 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 4571/1910. Fotografije so opisane v 13 točkah. Na večini je bila, sledeč opisom, vidna zunanjščina gradu, medtem ko se pod dvema točkama omenja tudi stebriščni hodnik.

Čeprav je večje število gradov, ki so bili dokumentirani v času centralne komisije, danes ohranjenih zgolj kot ruševina, se moramo zavedati, da so bili številni v takšnem stanju že v drugi polovici 19. stoletja. Takšen primer je Mali grad pri Planini na Notranjskem, ki je propadel že v 18. stoletju. Edini sestavni del gradu, ki je v 19. stoletju še kazal na to, da je v preteklosti na tem mestu stal grad, je še danes ohranjen tako imenovani Ravbarjev stolp. Glede na poročila centralne komisije je bil v 19. stoletju nekaj časa brez strehe.¹⁰¹ Prav tako za centralno komisijo je leta 1907 Attems, najverjetneje Sigismund Attems (1840–1910), napisal dopis, v katerem je opozoril, da je treba takratnega lastnika stolpa Huga Windischgrätza obvestiti, da je na stolpu nekdanjega gradu Planina odpadel del gotskega okenskega okvirja, ki bi ga takrat morda našli v grmičevju pod stolpom.¹⁰²

V arhivskem gradivu so se ohranili dopisi, ki se navezujejo na grad in njegovega lastnika. Ta je kljub temu, da je bil grad v izjemno slabem stanju, v njem še zmeraj prebival. Zavzemal se je za ohranitev gradu in si zato dopisoval s centralno komisijo. Gre za ostanke gradu Vuzenica oziroma *Saldenhofen* na današnjem Koroškem in lastnika gradu, slovenskega slikarja Oskarja pl. Pistorja (1865–1928).¹⁰³ Že leta 1909 je bilo v *Izvestjih centralne komisije* objavljeno, da so na gradu Vuzenica pričeli z zavarovalnimi deli, da se ne bi deli gradu, ki jim je grozil propad, sesuli.¹⁰⁴ Z namenom zavarovanja preostalih delov gradu je o njem 21. julija 1909 poročal Avguštin Stegenšek, ki je v dopisu centralni komisiji zapisal, kaj je od gradu še ohranjenega, spisal načrt za njegovo zavarovanje in dodal več skic, ki jih danes hranijo v INDOK centru.¹⁰⁵ Okoli štiri mesece po Stegenškovem poročilu je 13. decembra 1909 centralna komisija od

101 O tem centralni komisiji med drugim poroča član Historičnega društva za Kranjsko Leopold Martin Krainz v dopisu z dne 13. novembra 1862: »Im Markte Planina in InnerKrain befindet sich eine alte / Burgruine benamset Kleinhausl /: Maligrad /: Von dieser / Ruine ist noch der runde massiv gebaute Schlossthurm er / halten, welcher in seiner obersten Höhe ohne Dach immer / mehr dem Verfall droht« (SI AS 1100, š. 7, mapa 113, dokument 134/1862). V prevodu se besedilo glasi: »Na trgu Planina v Notranji Kranjski je stara ruševina gradu Kleinhausl /: Maligrad /: Od te ruševine je še ohranjen okrogel masivno grajeni grajski stolp, ki je v svoji najvišji višini brez strehe in mu grozi propad.«

102 SI AS 1100, š. 7, mapa 113, dokument 214/1907.

103 Okoli leta 1906 je Oskar pl. Pistor narisal ohranjen del gradu, v katerem je živel (Gl. Museums.si, <http://museums.si/sl-si/Domov/Zbirke/Predmet?id=493608> (5. 8. 2024)).

104 *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 3. serija, 8, 1909, str. 466–467, »Tätigkeitsbericht. Steiermark«.

105 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3530/1909.

Grad Vuzenica na bakrorezu iz dela Georga Matthäusa Vischerja *Topographia ducatus Stiriae* (ok. 1681), št. 303 (dLib).

Pistorja prejela krajše sporočilo, v katerem se je opravičil, da ni odgovoril na dopis centralne komisije z dne 4. septembra.¹⁰⁶ Zaradi dotrajanosti stavbe se je, kot izvemo iz Pistorjevega poročila z 18. junija 1910, okoli pol petih zjutraj zrušil naseljeni stranski trakt gradu, ki je porušil tudi kletni obok.¹⁰⁷ Streha je pri tem visela še na enem delu stene in tako ogrožala del gradu, v katerem je takrat živel Pistor.¹⁰⁸ Centralni komisiji je sporočil, naj za gradbena dela kontaktira mestnega stavbnega mojstra »Ubalda Nanimbenija« iz Maribora, pri katerem gre z veliko verjetnostjo za Ubalda Nassimbenija (1872–po 1942),¹⁰⁹ ki je ocenil, da bo za obnovo porušenega trakta potrebnih 2000 kron.¹¹⁰ Zadnje do sedaj najdeno poročilo o gradu Vuzenica je napisal Pistor, ki je centralni komisiji sporočil, da je pričel z restavratorskimi deli, ter navedel, kaj je že na gradu popravil in koliko denarja bi potreboval za nadaljnje delo.¹¹¹

¹⁰⁶ BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 5814/1909.

¹⁰⁷ BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3032/1910.

¹⁰⁸ BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3032/1910.

¹⁰⁹ Curk, Mariborsko gradbeništvo, str. 313. Letnica Nassimbenijeve smrti v Curkovem prispevku ni navedena, zaradi česar je kot čas njegove smrti v tem prispevku navedeno po letu 1942, saj je v Curkovem prispevku zapisano, da je do tega leta Nassimbeni še bil dejaven. Za opozorilo na Curkov prispevek se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču.

¹¹⁰ BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3032/1910.

¹¹¹ BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3853/1910.

Do danes se je od gradu Vuzenica ohranila le razvalina zunanega vhodnega stolpa, skozi katerega je bil grajski kompleks dostopen od 16. stoletja.¹¹²

V arhivskem gradivu centralne komisije so v določenih primerih obravnavani tudi mlajši elementi gradov. Takšen primer je poročilo korepondenta centralne komisije Michelangela barona Zoisa pl. Edelsteina (1874–1945),¹¹³ v katerem piše o baročnih poslikavah in štukaturah dvorca *Katzenstein*.¹¹⁴ V enostranskem poročilu iz leta 1916 je Zois zapisal, da so štukature na stopnišču gradu najlepše, ki jih je do sedaj videl na Kranjskem. Datiral jih je v čas okoli leta 1650, medtem ko je

¹¹² Na prilogi, ki je bila poslana centralni komisiji, je iz prislov na tlorisu takratnih razvalin gradu Vuzenica razvidno, da gre pri danes ohranjenih razvalinah za nekdanji vhod v grajski kompleks (*Einfahrt*) in prostor, v katerem je bil paznik oziroma vratar (*Torwächter*). Iz tlorisa je razvidno, da je bil v začetku 20. stoletja ob severozahodnem delu danes še obstoječega dela gradu ohranjen še en prostor, ki ga danes ni več (INDOK, Fototeka Arhiv CC, Vuzenica – Ruševine gradu Saldenhofen, 608/1).

¹¹³ Njegovo delovanje na področju spomeniškega varstva je opisano v Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 307–308.

¹¹⁴ V popisu arhivskega gradiva fonda centralne komisije v dokumentu v mapi št. 299 ne gre za opis poslikav in štukatur gradu Kamen pri Begunjah, temveč gradu *Katzenstein* v Begunjah. To je razvidno iz arhivskega gradiva, ki ima naslov Begunje, kaznilnica (*Vigaun, Strafanstalt*). Za opozorilo se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču (Gl. Pivk, *Arhivski inventar*, str. 58).

Ruševine gradu Vuzenica
(vir: Gradovi Slovenije,
<https://gradovislovenije.si/project/grad-vuzenica/> (6. II. 2024)).

stenske poslikave datiral okoli leta 1680 in jih pripisal kranjskemu slikarju Almanachu.¹¹⁵ V dopisu je poudaril, da priporoča restavriranje oziroma očiščenje poslikav in da naj v ta namen kontaktirajo ministrstvo za pravosodje ter mu priporočijo Viertelbergerja,¹¹⁶ pri katerem gre z veliko verjetnostjo za restavratorja Hansa Viertelbergerja (1861–1933).

Ob tem si moramo zastaviti vprašanje, zakaj je bilo izmed vseh grajskih stavb dokumentiranih ravno teh 25 srednjeveških gradov in dvorcev. Ob natančnejšem pregledu arhivskega gradiva se je izkazalo, da so bili dokumentirani gradovi in dvorci srednjeveškega izvora, ki so bili ali močno poškodovani ali pa so bili do te mere ohranjeni, da je želela centralna komisija preprečiti, da bi prišlo do uničenja delov gradov, ki so imeli srednjeveške oblike. Kot najpomembnejši razlog za izbor teh gradov je mogoče izpostaviti dejstvo, da je bil v vseh primerih ogrožen njihov obstoj. Korespondenti in konservatorji, ki so gradove dokumentirali v dopisih centralni komisiji, so to naredili ali iz lastnih vzgibov, ker so bili zaradi drugih obveznosti v tistih krajih, ali pa jih je tja napotila centralna komisija, kot v primeru Konrada Črnologarja, ki je na njeno pobudo poročal o gradu Boštanj.

¹¹⁵ »Am Stiegenhause, dem ganzen der ersten Stocke / sehr schöne, schwere, strenge Stukkos, die schönsten, die / ich bis jetzt in Krain sah, gut erhalten, um 1650 herum. [...] Die alten Fresken dürften um 1680 sein, und von / Almanach herrühren [...]« (SI AS 1100, š. 15, mapa 299, dokument 857/1916). V prevodu se zapis glasi: »Na stopnišču, na celem prvega nadstropja zelo lepe, težke, stroge štukature, najlepše, ki sem jih do sedaj videl na Kranjskem, dobro ohranjene, okoli 1650. [...] Stare freske bi lahko bile iz okoli 1680 in izvirajo od Almanacha [...]«

¹¹⁶ »Empfele wegen der Restaurierung, bzw. Reinigung der / Fresken dem Justiz minist. zu schreiben, und Viertelberger / zu empfehlen« (SI AS 1100, š. 15, mapa 299, dokument 857/1916). V prevodu se stavek glasi: »Priporočam, da za restavriranje oziroma čiščenje fresk pišete ministrstvu za pravosodje in priporočite Viertelbergerja.«

Predstavljeni primeri gradiva centralne komisije za gradove na Slovenskem kažejo, da lahko s pomočjo gradiva iz 19. stoletja izvemo marsikatero podrobnost o gradovih srednjeveškega izvora. Izmed najdenih podatkov pa ima največji pomen poročilo sodelavca centralne komisije, v katerem je zabeležen obstoj poslikav v notranjščini gradu Kolovrat.

PRIMER DOKUMENTIRANJA: PISNI VIR KOT DOKAZ O OBSTOJU NEKDANJIH POSLIKAV NOTRANJŠČINE GRADU KOLOVRAT

Grad Kolovrat, zapisano tudi *Kollowrat* ali *Kolobrat*, prav tako imenovan Pirkovičev grad, stoji na griču v istoimenskem naselju Kolovrat v občini Zagorje ob Savi v Zasavski regiji. Občasno se pojavi tudi poimenovanje Spodnji Kolovrat, ki se je pričelo uporabljati po izgradnji višje ležeče bližnje graščine Zgornji Kolovrat.¹¹⁷ Poimenovanje Kolovrat naj bi grad, sledeč zapisu Janeza Vajkarda Valvasorja v *Slavi vojvodine Kranjske*, dobil zaradi zunanjščine, ki naj bi spominjala na kolovrat.¹¹⁸ Grad kljub svoji velikosti ni preveč vpadljiv, saj pogled nanj zakrivajo visoka drevesa.¹¹⁹ Obdan je z obrambnim jarkom, ki je vrezan v živo skalo.¹²⁰ Lokalna cesta, ob kateri stoji, je imela v preteklosti vlogo pomembne cestne prometnice, preko katere je bilo mogoče iz štajerskega zaledja priti do pristanišč ob reki Savi.¹²¹

¹¹⁷ Orožen, *Zgodovina Zagorja*, str. 18–19.

¹¹⁸ »Das Schloss sihet gleichsam einem Spinnrade gleich; hat auch davon seinen Namen Kolovrat empfangen: welches / auf Deutsch / ein Spinnrad bedeutet« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 311). V prevodu se besedilo glasi: »Grad je videti enako kot kolovrat; od tega je prejel tudi svoje ime Kolovrat, ki v nemščini pomeni kolovrat.«

¹¹⁹ Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

¹²⁰ Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

¹²¹ Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

Grad Kolovrat na bakrorezu iz dela Janeza Vajkarda Valvasorja *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae* (1679), št. 115 (dLib).

Gradu Kolovrat še ni bila posvečena nobena samostojna raziskava. Kljub temu so o njegovih lastnikih in njegovi arhitekturi v sklopu preglednih del pisali določeni raziskovalci. Prve zapise o gradu, na katerih temeljijo mlajša besedila, najdemo v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*, kjer je navedena natančna lokacija gradu in opisana njegova okolica, v večji meri pa se je Valvasor posvetil lastnikom gradu.¹²² Čeprav Valvasor ni vključil arhitekturnega opisa zunanjsčine

gradu, si lahko njegovo nekdanjo obliko predstavljamo s pomočjo bakroreza Andreasa Trosta (1643–1708).¹²³ Gre za najbolj poznano upodobitev gradu Kolovrat, ki kaže grad s severovzhodne strani. Ta bakrorez je bil objavljen že leta 1679 v Valvasorjevem delu *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae* kot reprodukcija s številko 115 in znova uporabljen deset let kasneje v *Slavi vojvodine Kranjske*.¹²⁴ Raziskovalci so se, tako kot Valvasor, povečini posvečali tematiki grajskih lastnikov, o

Grad Kolovrat
(vir: Gradovi Slovenije,
<https://gradovislovenije.si/project/grad-kolovrat/> (6. II. 2024)).

¹²² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 311–312.

¹²³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 312.

¹²⁴ Valvasor, *Topographia Ducatus*, št. 115.

katerih beremo pri Janku Orožnu, ki je povzel po Valvasorjevih zapisih,¹²⁵ pri Majdi Smole, ki je podatke pridobila iz arhivskega gradiva, ki ga hranijo v Arhivu Republike Slovenije,¹²⁶ ter v besedilih Dušana Kosa,¹²⁷ Ivana Jakiča in Ivana Stoparja.¹²⁸ Od naštetih je o gradu Kolovrat največ pisal Ivan Stopar, ki se ni posvetil zgolj pregledu njegovih lastnikov, ampak tudi prvim omembam gradu v listinah ter njegovi arhitekturni zasnovi in obnovam.¹²⁹

Grad Kolovrat se prvič posredno omenja leta 1256 v imenu Gebeharda s Kolovrata, torej *Gebehardo de Cholobart*, pri katerem gre za spanheimskega ministeriala Geberharda.¹³⁰ Ker je imel Geberhard pred letom 1256 še posest na ozemlju Andeških, in sicer zahodno od Kamnika, je Dušan Kos izpostavil možnost, da so grad Kolovrat sprva imeli v lasti andeški ministeriali.¹³¹ Šele po letu 1270 so lastniki gradu postali spanheimski ministeriali, saj je v tem času Herman s Kolovrata prisegel zvestobo bratu umrlega Ulrika Spanheimskega, koroškemu vojvodi Filipu.¹³² V 15. stoletju se grad v listinah omenja tudi neposredno, in sicer okoli leta 1400 kot *Kolabreth, die vesten*, ter dvakrat leta 1444 kot *Kolobrath, vest* in *Kolobrat, haws, dorff, vest*.¹³³ Grad je bil v lasti gospodov Kolovratskih, ki pa so kaj hitro izumrli, saj je leta 1326 na njem omenjen Greif Kolenc, le nekaj desetletij zatem, natančneje, leta 1359, pa se kot njegova lastnica omenja Pendit Greyffen.¹³⁴ V drugi polovici 14. stoletja je grad postal last deželnih knezov, ki so ga od takrat naprej zastavljali.¹³⁵ Naslednji lastnik gradu je bila rodbina Raumschüssel,¹³⁶ natančneje, Baltazar Raumschüssel, ki ga Valvasor navede

kot lastnika gradu leta 1596.¹³⁷ Glede na ohranjen vire je Maternus Raumschüssel grad leta 1660 prodal Adamu Dinzlu.¹³⁸ Ime Pirkovičev grad je dobil po lastnikih Pirkovičih, med katerimi je kot prvi lastnik v knjigi deželne deske naveden Franc Ksaver Pirkovič, ki je umrl leta 1770.¹³⁹ V lasti Pirkovičev je grad ostal skoraj dvesto let, do leta 1969.¹⁴⁰ V njihovi lasti je bil torej tudi v času potresa leta 1895, zaradi katerega je bil dodatno poškodovan in se je posledično spremenil v razvalino.¹⁴¹ V sedemdesetih letih 20. stoletja ga je kupila družina Mal iz Ljubljane,¹⁴² ki ga je obnovila in ga ima v lasti še danes.¹⁴³

Prvotni grad, če sledimo njegovi prvi posredni omembi v arhivskih virih, je moral stati že sredi 13. stoletja.¹⁴⁴ Kdo ga je dal postaviti, ostaja neznanka, saj še ni bilo najdenega arhivskega gradiva, v katerem bi bili izpričani njegovi graditelji oziroma naročniki. S Trostove grafike je razvidno stanje gradu v drugi polovici 17. stoletja, ki se nekoliko razlikuje od sedanjega. Grad je namreč imel ob vhodu s cinami zaključeno obzidje, ki je obdajalo manjše dvorišče.¹⁴⁵ Ker je to obzidje zdaj v glavnem podrto, je ključasti tloris glavnega dela gradu veliko bolj izrazit.¹⁴⁶ Z iste upodobitve je mogoče razbrati, da je imel grad na fasadah konzolne pomole,¹⁴⁷ na zidu ob glavnem

125 Orožen, *Zgodovina Zagorja*, str. 18–21.

126 Smole, *Graščine*, str. 228.

127 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25.

128 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162–163; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87–94. Grad Kolovrat se omenja tudi v *Krajevem leksikonu Slovenije*, pri čemer je zgolj izpostavljeno, da je nekoč pripadal kolovraškemu grofom in kasneje rodbini Raumschüssel ter da so bile v času nastanka besedila od gradu ohranjene le še razvaline z 10 m visoko steno (gl. Sifrer, Kolovrat, str. 455). Na arhivsko gradivo, v katerem se omenja grad Kolovrat, sta opozorila že Milko Kos (Kos, *Gradivo: I*, str. 264) in August von Jaksch (Jaksch, *Monumenta*, str. 486, št. 2619).

129 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87–94.

130 Jaksch, *Monumenta*, str. 486, št. 2619; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87; Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 440–441.

131 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25.

132 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

133 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

134 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

135 O lastnikih gradu Kolovrat prim. besedilo Dušana Kosa (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25).

136 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 311; Sifrer, Kolovrat, str. 455; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

137 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 312; Smole, *Graščine*, str. 228.

138 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 312; Smole, *Graščine*, str. 228; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 88. Prodaja gradu omenjena tudi pri Golec, *Valvasor*, str. 115. Isti Maternus, lastnik gradu Šenek, se omenja tudi na plošči iz peščenjaka, najdeni v ruševinah ob obnovitvenih delih na gradu Kolovrat (Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 92). Za podatke o lastnikih gradu, članih družine Raumschüssel, med letoma 1596 in 1660 gl. Smole, *Graščine*, str. 228.

139 Podatki po arhivskem gradivu povzeti pri Smole, *Graščine*, str. 228.

140 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 88. Za lastnike gradu med letoma 1770 in 1896 gl. Smole, *Graščine*, str. 228.

141 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

142 Podkrižnik, Kolovrat, str. 10.

143 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 88; Podatek, da je grad še zmeraj v lasti družine Mal, je zapisan na spletni strani [visitzagorje.si](https://www.visitzagorje.si), <https://www.visitzagorje.si/objava/577702> (5. 8. 2024). O rekonstrukciji gradu s strani družine Mal gl. prispevek Mimi Podkrižnik (Podkrižnik, Kolovrat, str. 10).

144 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90.

145 Za informacijo se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču. V relevantni literaturi so do sedaj domnevali, da je grad imel nekoč pohodni altan (Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 89).

146 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 89.

147 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162–163. Ivan Jakič je za pomole zapisal, da so imeli izlivnice za smolo, medtem ko je po mnenju Igorja Sapača verjetnejše, da sta bila dva pomola sanitarna, tretji, nekoliko večji, ki je poudarjal vhodno os gradu, pa je bil reprezentativen.

vhodu pa ključaste strelnice in cine s prsobrani.¹⁴⁸ V sedanji obliki ima grad samo manjše število avtentičnih kamnoseško izdelanih stavbnih členov iz gotike in renesanse,¹⁴⁹ saj je bila večina v času ponovne izgradnje gradu v 20. stoletju prenesena od drugod.¹⁵⁰ Ivan Stopar je izpostavil okenske okvirje, renesančno biforo na vzhodni strani gradu in gotski portal s posnetimi robovi kot arhitekturne elemente, ki niso del prvotnega gradu Kolovrat.¹⁵¹ Po Ivanu Stoparju sta originalni le dve ozki pokončni svetlobni lini na zunanjsčini kletne etaže gradu,¹⁵² medtem ko Igor Sapač dopušča možnost, da so avtentična tudi štiri renesančno oblikovana okna na zahodni fasadi.¹⁵³

Ob pregledu dokumentov, ki jih hranijo v fondu centralne komisije, se je izkazalo, da je v njih zabeležen obstoj stenskih poslikav v notranjosti gradu Kolovrat, ki danes ne obstajajo več. V popisu gradiva centralne komisije Olge Pivk je sicer zavedeno, da so v arhivskem gradivu podatki o ostankih fresk, vendar ni opozorjeno, da teh poslikav v relevantni literaturi do sedaj niso omenjali.¹⁵⁴ Glede na arhivsko gradivo so bile poslikave odkrite naključno, potem ko je leta 1895 potres razmajal stene gradu in je ta posledično postal ruševina.¹⁵⁵ Kot posledica potresa so bile ruševine izpostavljene naravnim dejavnikom. Tako je dež, ki je padal po notranjih stenah, spral sekundarne beleže, ki so prekrivali poslikavo.¹⁵⁶ Ta ni bila dolgo vidna, o čemer pričajo datumi zapisov na poročilih o gradu Kolovrat. Prvo poročilo, naslovljeno na centralno komisijo, je delo inženirja Heinricha Hohna (1858/1859–1911),¹⁵⁷ ki je grad Ko-

lovrat obiskal ob priložnosti nekega poslovnega potovanja v občini Zagorje. V drugem nadstropju gradu je naletel na ostanke stenskih poslikav, na katerih je bila še rahlo vidna barva.¹⁵⁸ Tako je Hohn opisal takrat vidne dele poslikav v poročilu z 24. junija 1897: »Poslikava kaže na severni steni obleke vitezov in 'najemniških vojakov',¹⁵⁹ ki so povečini oboroženi, najverjetneje 'roparski pohod';¹⁶⁰ na zahodni steni je slika štirih oseb, ki si čez mizo podajajo roke, vmes z eno besedo v črnih in rdečih gotskih črkah. Druga slika prikazuje dvoboj. Južna stena kaže lov na merjasca s psi in lovca, ki nosi 'svinjsko pero'.¹⁶¹ Četrta stena pa kaže turnir. Pod njim so naslikane zavese z vrvičami in resicami, na katerih so naslikani tulipani in lilije. Strop je bil prav tako raznobarven, kar je mogoče razbrati iz zrušenih stranic. V jugozahodnem kotu je okenska niša z vgraviranimi besedami: Na tej steni ... naprej je neberljivo. Na isti strani je na zunanjsčini v zidu zazidana tabla, ki je zelo težko dosegljiva. Figure so v kostumih 14. in 15. stoletja.«¹⁶²

Iz zapisa izvemo, da so bile v drugem nadstropju gradu poslikane vse štiri stene ene izmed sob, medtem ko so na poslikavo stropa le še nakazovali drobci barve na stranskih stenah.¹⁶³ Hohn je zapisal, da so stenske poslikave zelo tipične, in

– zapuščinska zadeva A V 419/II, Okrajno sodišče Maribor, 1911). Zaradi omembe inženirskega poklica in sovpadajoče letnice smrti je v arhivskem gradivu omenjeni Hohn zelo verjetno ista oseba kot Hohn, ki je pisal centralni komisiji.

158 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

159 V izvirniku zapisana beseda *Söldner*.

160 V izvirniku zapisana beseda *Raubzug*. Zaradi slabe ohranjenosti poslikave ob nastanku tega opisa je možno, da je pri naslikanem šlo za kak drug motiv, morda za obleganje.

161 V izvirniku zapisan izraz *Saufeder*. Gre za težko lovsko sulico, namenjeno lovu na divje prašiče.

162 Transkripcija nemškega izvirnika: »die Malerei selbst stellt / auf der Nordwand Ritter = und Söld. / ner trachten dar, sämtliche bewaffnet / u. wahrscheinlich einen Raubzug / darstellend, an der Westwand / befinden sich ein Bild 4 Personen / über einem Tisch sich die Hände / reichend, mit einem Worte in / schwarzen u. rothen gothischen / Buchstaben dazwischen. Ferners / ein zweites Bild einen Zwei- / Kampf darstellend. die Südwand / zeigt eine Saujagd mit Hunden / u. einen eine Saufeder führenden / Jäger. die Vierte Wand zeigt / aber ein Turnier. Unter halb / diesem sind Vorhänge mit Schnü / ren u. Quasten gemalt worauf / sich Tulpen u. Lilien gemalt be / finden. die Decke war ebenfalls / buntfärbig, was man aus den / eingestürzten Seiten noch ersehen / kann. An der südwestlichen Ecke / befinden sich in einer Fenster- / nische die Worte eingraviert: / Es ist an dieser Wand das / Weitere ist unleserlich. An derselben / Seite ausserhalb befindet sich in der / Mauer auch eine Tafel eingemau / ert, die sehr schwer erreichbar ist. / Sämtliche Figuren sind in / den Costümen des XIV. oder XV. Jahr / hunderts gehalten« (SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897).

163 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

148 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 163.

149 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90.

150 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90–92.

151 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90.

152 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90–92.

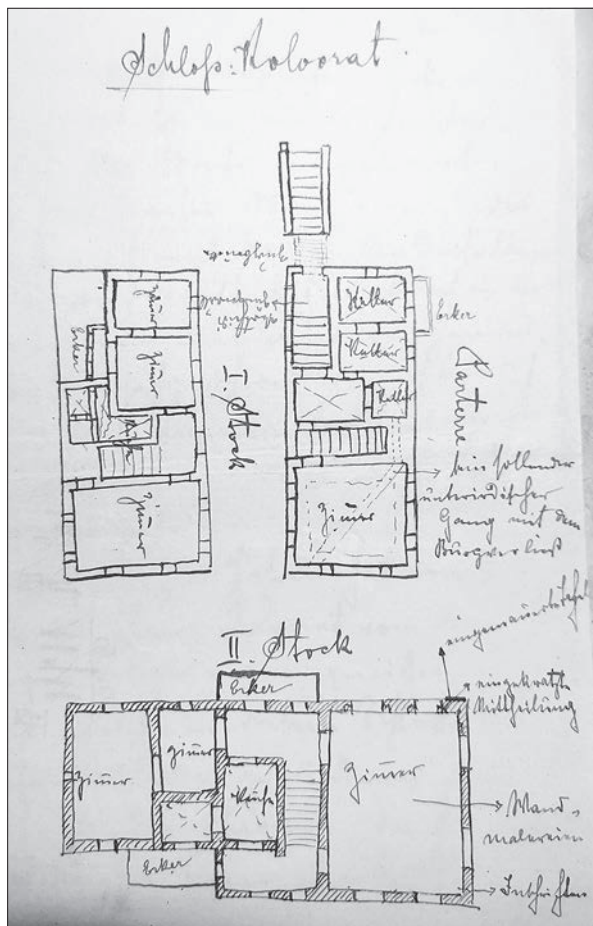
153 Za podatek se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču.

154 O vsebini arhivskega gradiva v mapi 121 fonda centralne komisije je v arhivskem inventarju Olge Pivk zapisano: »Opis stanja gradu Kolovrat, skica notranjosti gradu / ostanki fresk / stroški ogleda« (Gl. Pivk, *Arhivski inventar*, str. 26).

155 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

156 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

157 Inženir Heinrich Hohn je z veliko verjetnostjo istoimenska oseba, ki je sledeč zapisom v sočasnem časopisu umrla 31. 8. 1911 v Mariboru (*Österreichische Zeitschrift für Vermessungswesen*, 9, 1. 10. 1911, št. 10, str. 336, »Gestorben«). V leksikonu oseb avstrijskega spomeniškega varstva (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*) se Hohn ne omenja. Zapuščinsko zadevo osebe z imenom Heinrich Hohn, ki je umrla leta 1911, hranijo v mariborskem Pokrajinskem arhivu v arhivskem gradivu Okrajnega sodišča Maribor. Gre za osebo, ki je bila po izobrazbi diplomirani inženir in cesarsko-kraljevi višji geometer. Ob smrti je Hohn štel 52 let, zaradi česar sta kot letnici rojstva možni 1858 in 1859 (PAM, *Hohn Heinrich [Maribor]*

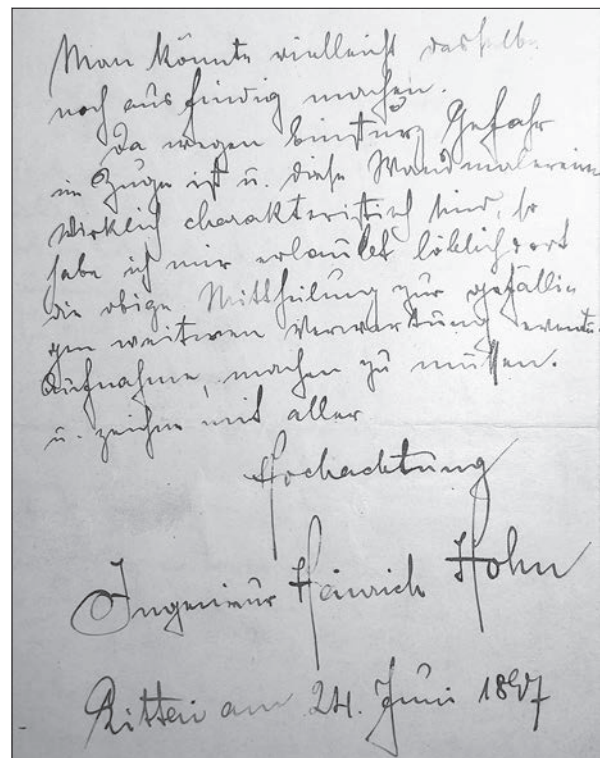
Priloga k dopisu inženirja Heinricha Hohna, tloris pritličja, prvega in drugega nadstropja gradu Kolovrat (SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897).

ker jim je grozilo nadaljnje uničenje, je poudaril, da se mora te fotografirati.¹⁶⁴ Grad je v času Hohnovega obiska moral biti še do te mere ohranjen, da je lahko ta zarisal razporeditev sob, ki je dodana poročilu, ter po stopnicah varno odšel v drugo nadstropje, kjer so bile poslikave.¹⁶⁵ Na tlorisih posameznih nadstropij je za drugo nadstropje ob največji sobi, ki je bila na vzhodni strani gradu, Hohn pripisal »stenske poslikave« (Wandmalereien) in s tem označil njihovo lokacijo v gradu.¹⁶⁶ Iz Hohnovega opisa izvemo, da je bil na vzhodni

¹⁶⁴ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

¹⁶⁵ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

¹⁶⁶ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897. Hohn je v poročilo vključil tlorise pritličja in obeh nadstropij gradu. V pritličju, ki je na skici označeno s pripisom *Parterre*, so zahodno od osrednjega stopnišča vrisani manjši prostori, pri katerih gre za kleti. Velik prostor, ki je bil desno od stopnišča, je označen zgolj kot soba. V prvem in drugem nadstropju gradu je bila prav tako na vzhodni strani po ena velika soba. V drugem nadstropju je bila ob zahodni steni stopnišča tudi kuhinja. Glede na tlorise je grad imel štiri erkerje, po enega v pritličju in prvem nadstropju ter dva v drugem nadstropju.

Zadnja stran dopisa inženirja Heinricha Hohna o gradu Kolovrat (SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897).

steni, na kateri so tudi vrata, naslikan turnir, ki so ga na spodnjem delu stene dopolnjevale naslikane zavesе. Na nasprotni strani je lahko obiskovalec gradu uzrl upodobitev dvoboja in štirih oseb, ki si čez mizo podajajo roke. Viteška tematika se je odražala tudi na severni steni, na kateri je bil naslikan vojni pohod. Na preostali, južni steni je bil prizor lova na merjasca.¹⁶⁷

Sicer ni nikjer zapisano, iz katerega obdobja izhajajo stenske poslikave gradu Kolovrat, vendar lahko sledeč Hohnovemu poročilu na osnovi motivov, vključenosti gotske pisave in oblačil figur, ki po Hohnovi navedbi izvirajo iz 14. in 15. stoletja, sklepamo, da bi lahko bile gotskega ali renesančnega izvora.

V slovenskem prostoru se je ohranila le peščica srednjeveških in renesančnih poslikav notranjščin gradov z vključenimi figurami. Takšna poslikava, datirana v zadnjo tretjino 17. stoletja,¹⁶⁸ je na Primorskem v dvorcu Vipolže in kljub razmeroma poznemu nastanku še zmeraj kaže renesančne oblike. Sestoji iz naslikane mestne vedute, pred katero je v prvem planu naslikana balustrada. Čeprav so na poslikavi v Vipolžah figure manjšega formata, z opisom poslikav na gradu Kolovrat ne kaže podobnosti. Nekdanji poslikavi

¹⁶⁷ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

¹⁶⁸ Sapač, *Grajske stavbe* 23, str. 331.

Poslikava zahodnega palacija gradu Runkelstein iz okoli leta 1400, upodobitev turnirja (©Stiftung Bozner Schlösser).

na gradu Kolovrat je nekoliko bližja renesančna poslikava gradu Rajhenburg v Brestanici, datirana okoli leta 1530.¹⁶⁹ Osebe so naslikane v sočasnih oblekah, dodani so napisi, ki pa so za razliko od poslikav na gradu Kolovrat pisani v latinici, ne gotici. Prav tako iz 16. stoletja izvirajo danes deloma ohranjene poslikave dvorca Gracarjev turn v eni od dveh soban v drugem nadstropju osrednjega stolpa.¹⁷⁰ Naslikani so bili biblijski prizori sodnika Samsona, prizor Herakleja v boju z levom, upodobitev prizora iz življenja pesnika Vergila in prizor z dvema godcema.¹⁷¹ V sedanjem stanju so vidni samo še nekateri naslikani prizori. Opisu poslikav gradu Kolovrat je skupen napis v gotski minuskuli, ki pojasnjuje prizor, v katerem Dalila Samsonu odreže lase.¹⁷² V 16. stoletju so bile naslikane danes le delno ohranjene renesančne poslikave gradu Otočec, na katerih so bile upodobljene figure med lovom in ribolovom.¹⁷³ Naj izpostavimo prav tako renesančne poslikave

trškega gradu Mokronog, pri čemer sta se ohranila le njihov opis izpod peresa Ivana Komelja in močno poškodovan prizor lova, ki je bil snet leta 1947 in ga sedaj hrani Dolenjski muzej v Novem mestu.¹⁷⁴ Poslikavam gradu Otočec in Mokronog je s poslikavami gradu Kolovrat skupen motiv lova. V Dolenjskem muzeju hranijo tudi fragment stenske poslikave iz dvajsetih let 16. stoletja iz Starega gradu nad Otočcem, ki kaže prizor z Judito v Holofernovem taboru.¹⁷⁵ Ta ima, tako kot opisane poslikave z gradu Kolovrat, vključen napis v gotski minuskuli.¹⁷⁶ Prav tako na Dolenjskem so bili na gradu Hmeljnik do druge svetovne vojne ohranjeni fragmenti poslikav iz sredine 16. stoletja.¹⁷⁷ Zanimiva je bila predvsem realistična upodobitev gradu Hmeljnik, ki je bila sledeč zapisu Franceta Steleta del prizora z usmiljenim samaritanom, v opisu katerega pa naslikane figure niso omenje-

¹⁶⁹ Vignjević, Tri personifikacije vrlin, str. 297–298. Za podatke o gradu Rajhenburg gl. Oter Gorenčič, Romanska kapela, str. 475–508, in Sapač, Arhitekturna zgodovina, str. 365–460. O poslikavah gradu Rajhenburg gl. članek Nataše Golob (Golob, Freske z brestaniškega gradu, str. 142–156).

¹⁷⁰ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 55.

¹⁷¹ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 54–60.

¹⁷² Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 58.

¹⁷³ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 186–190.

¹⁷⁴ Stopar, Grajske stavbe 14, str. 77–80. Za opozorilo na poslikave dvorca Gracarjev turn, trškega gradu Mokronog, gradu Otočec, Starega gradu nad Otočcem, gradu Hmeljnik, gradu Fužine in gradu Švarcenštajn se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču. Poslikave naštetih grajskih stavb so ali v slabem stanju ali uničene, zaradi česar je njihova natančnejša obravnava možna predvsem s pomočjo starejših fotografij.

¹⁷⁵ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 275, 278.

¹⁷⁶ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 276–278.

¹⁷⁷ Stele, Varstvo spomenikov, str. 89; Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 85, 103–104.

Poslikava zahodnega palacija gradu Runkelstein iz okoli leta 1400, prizor lova (©Stiftung Bozner Schlösser).

ne.¹⁷⁸ Ostanke renesančne figuralne poslikave so bili leta 1990 odkriti v severozahodnem stolpiču gradu Fužine,¹⁷⁹ leta 1995 pa so bile odkrite figuralne poslikave v prvem nadstropju stolpiča gradu Švarcenštajn pri Velenju.¹⁸⁰ Te, datirane v tretjo četrtino 16. stoletja, so bile konservatorsko snete in jih sedaj hranijo v Muzeju Velenje.¹⁸¹ Zaradi bibličnih prizorov se domneva, da je bila v prostoru s poslikavami nekoč grajska kapela.¹⁸² V preteklosti je bila, sledeč Valvasorjevemu zapisu, z motivom dveh bojujočih se konjenikov poslikana stena ene sobe gradu Kamen v Begunjah, vendar poslikava ni datirana.¹⁸³ Po zapisu Dušana Kosa je nastala po motivu iz Turnirske knjige Gašperja Lambergerja (1463–1515/7), ki je ustvarjena leta 1504 ali 1507.¹⁸⁴ Prizori turnirja in lova so tako kot nekoč na Kolovratu vključeni v poslikavo Pistorjeve hiše v avstrijski Radgoni.¹⁸⁵ Poslikava, ki je nekoč prekrivala celotno obokano klet in je bila odkrita šele leta 1951, je delo slikarja Johannes Aquile iz okoli leta 1390 in s tem najstarejša izmed tukaj predsta-

vljenih stenskih poslikav.¹⁸⁶ Kljub izpostavljenim primerom figuralnih poslikav grajskih stavb iz 15. in 16. stoletja je poslikava, ki se najbolj približa opisu poslikave na gradu Kolovrat, na Južnem Tirolskem. Gre za gotško poslikavo prostorov gradu *Runkelstein*. V tretjem nadstropju zahodnega palacija se je ohranila poslikava iz časa okoli leta 1400, ki kaže življenje plemstva, natančneje, dejavnosti, s katerimi so se plemiči ukvarjali v prostem času za zabavo, pri čemer pa najbolj izstopata upodobitev viteškega turnirja in lov na divjad,¹⁸⁷ ki sta opisana tudi na nekdanji poslikavi na Kolovratu. Za lažjo predstavo, kako je bila morda nekoč videti poslikana soba v gradu Kolovrat, imamo torej lahko pred očmi poslikavo zahodnega palacija gradu *Runkelstein*.

Grad Kolovrat si je po prejetju Hohnovega poročila ogledal tudi konservator Ivan Šubic (1856–1924), ki je centralni komisiji po ogledu poslal dopis o stanju gradu.¹⁸⁸ Ta je bil ob Šubičevem obisku 30. avgusta 1897, torej dobra dva meseca po Hohnovem, že tako uničen, da v ruševino ni bilo več mogoče vstopiti brez nevarnosti.¹⁸⁹ Sledeč Šubičevemu poročilu, je bil takrat večji del poslikave, ki jo še opisuje Hohn, že uničen.¹⁹⁰ Ohranje-

¹⁷⁸ Steele, *Varstvo spomenikov*, str. 89; Stopar, *Grajske stavbe II–12*, str. 85, 103–104.

¹⁷⁹ Stopar, *Grajske stavbe* 9, str. 46.

¹⁸⁰ Menoni Muršič, *Poslikava*, str. 87.

¹⁸¹ Menoni Muršič, *Poslikava*, str. 87.

¹⁸² Menoni Muršič, *Poslikava*, str. 87.

¹⁸³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 548. Na poslikavo je opozoril tudi Dušan Kos (Kos, *Turnirska knjiga*, str. 124).

¹⁸⁴ Kos, *Turnirska knjiga*, str. 124.

¹⁸⁵ Höfler in Balažic, *Johannes Aquila*, str. 38, 121.

¹⁸⁶ Höfler in Balažic, *Johannes Aquila*, str. 38, 121.

¹⁸⁷ Wetzel, *Die Wandmalereien*, str. 6, 10.

¹⁸⁸ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

¹⁸⁹ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

¹⁹⁰ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

ni so bili zgolj ostanki poslikav v kotih prostora, hkrati pa je bil friz stenskih poslikav nad okenski mi prekladami po Šubičevih besedah izgubljen, saj bi morali za njegovo ohranitev restavrirati celotno stopnišče gradu in sobe, ki mejijo na tisto, v kateri so poslikave, na novo narediti strop in grad opremiti s strešno konstrukcijo.¹⁹¹ Tako je Šubic prišel do zaključka, da stenskih poslikav ni več mogoče rešiti.¹⁹²

Čeprav gre pri teh stenskih poslikavah za pomembno odkritje, jih *Izvestja centralne komisije* ne omenjajo. Vendar se z njimi povezana informacija nahaja v izvodu časopisa *Wiener Zeitung* z dne 10. oktobra 1897, in sicer v izvlečku protokola 13. zasedanja plenuma cesarsko-kraljeve centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike.¹⁹³ V razdelku za Kranjsko je v zvezi z gradom Kolovrat navedena Šubičeva pripomba,¹⁹⁴ da je grad v tako slabem stanju, da bi lahko poslikave v njem rešili le, če bi ponovno zgradili del gradu.¹⁹⁵ Zaradi prevelikih stroškov, ki bi jih takšno zavarovanje poslikav prineslo, je centralna komisija sklenila poslikave dokumentirati s fotografijami.¹⁹⁶ Enako poročilo o gradu Kolovrat je bilo objavljeno tudi v časopisu *Grazer Tagblatt* dan kasneje, torej 11. oktobra 1897.¹⁹⁷ Prav tako so bili enaki podatki vključeni v *Poročilu centralne komisije*, objavljenem leta 1898, v katerem je za razliko od drugih poročil tudi podatek, da je na takrat še delno zakrite poslikave gradu Kolovrat opozoril inženir Karl Helm, pri katerem gre z veliko verjetnostjo za Heinricha Hohna, podpisanega na poročilu, ki vsebuje opis poslikav.¹⁹⁸ Tako kot je bilo zapisano v poročilih, se obnove gradu niso lotili, s tem pa so propadle tudi stenske poslikave.

Kljub številnim dopisom, ki tematizirajo fotografiranje stenskih poslikav gradu, je vprašljivo, ali fotografije sploh obstajajo. Za fotografiranje ostankov stenskih poslikav na gradu Kolovrat se je sledeč zapisu v poročilu, poslanem centralni komisiji dne 31. oktobra 1897, Ivan Šubic dogovarjal s fotografom D. Rovškom, pri katerem gre najverjetneje za fotografa Davorina Rovška (1867–1949). Ta je izdelal predračun, v katerem je natančno opredelil stroške posameznih del, in sicer pot, časovno zamudo, postavitev delovnih odrov ter ceno posameznih fotografij in nadaljnjih fotografij, kar bi skupaj znašalo 57 goldinarjev.¹⁹⁹ Do naročila fotografij poslikav na gradu Kolovrat je tako prišlo šele po Šubičevem obisku gradu, ko je bil večji del poslikave že izgubljen. Ali je fotografije res posnel Davorin Rovšek, je vprašljivo, saj je centralna komisija prejela dopis z dne 16. decembra 1897 od osebe R. v. Muchmayer iz *Camera-Cluba* z Dunaja, društva amaterskih fotografov. V njem je bilo zapisano, da je društvo z namenom fotografiranja poslikav na gradu Kolovrat kontaktiralo z enim od svojih zunanjih sodelavcev, ki je društvu odgovoril, da bo fotografije posnel in da lahko v najkrajšem času pričakujejo fotografiranje stenskih poslikav.²⁰⁰ Čeprav se v tem dopisu oseba, ki bo prevzela delo, že posredno omenja, je njena identiteta razkrita šele v dopisu, poslanem štiri dni kasneje, torej 20. decembra 1897, v katerem izvemo, da gre za Alberta Dommesa.²⁰¹ O njem je znano le, da je bil lastnik gradu Širje (nem. *Scheuern*), kar izvemo tudi iz dopisa centralni komisiji.²⁰²

Ker se s tem dopisom korespondenca o gradu Kolovrat s centralno komisijo konča, dopis, ki bi pričal o tem, da so bile fotografije res posnete,

191 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

192 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

193 *Wiener Zeitung*, 10. oktober 1897, št. 233, str. 7, »Auszug«.

194 Ivan Šubic je bil dejaven na več področjih, med drugim na področju naravoslovja in umetnostne zgodovine, prav tako pa je bil pomemben organizator šolstva (Strnad, Šubic, str. 159). Kot konservator se je centralni komisiji v sklopu druge, umetnostne sekcije pridružil leta 1897. Odgovoren je bil za okrožji Postojna in Logatec ter za mesto Ljubljana (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 266).

195 *Wiener Zeitung*, 10. 10. 1897, št. 233, str. 7, »Auszug«.

196 *Wiener Zeitung*, 10. 10. 1897, št. 233, str. 7, »Auszug«.

197 *Grazer Tagblatt*, 7. 11. 1897, št. 282, str. 3, »Centralcommission für kunst- und historische Denkmale«.

198 *Bericht der K.K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale über ihre Thätigkeit im Jahre 1897, 1898*, str. 76–191, tu str. 124, »Angelegenheiten der II. Section«. Oseba z imenom Karl Helm je sicer živela med letoma 1871 in 1960, vendar po poklicu ni bila inženir, prav tako pa se v literaturi ne omenja Helmovo sodelovanje s centralno komisijo. Zato je večja verjetnost, da je prišlo do napake v zapisu v poročilu centralne komisije za leto 1897. V poročilih centralne komisije za leti 1898 in 1899 grad Kolovrat ni več omenjen.

199 Transkripcija nemškega izvirnika: »Voranschlag: / für die fresken in der Burg Kolowrat bei / Sagor in Krain / Bahn u. Wagenfahrt — — — 12 fl / 1 ½ Tage Zeitversäumnis — — — 15 " [fl.; pripis Nike Duh] / 4 Bilder platte 18 x 24 cm mit / je 1 Bild — — — 20 " / Jedes weitere Bild 2 fl. / Aufstellung der Gerüste — — — 10 " / Sollte die Aufstellung mer Kosten / verursachen, so wären dieselbe extra / zu wergütern. / Summe [v izvirniku na tem mestu krajša neberljiva beseda; pripis Nike Duh] 57 fl. / Laibach 31 10 1897 D. Rovšek / fotograf«. SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1879/1897. V slovenskem prevodu se besedilo glasi: »Predračun / za freske v gradu Kolovrat pri Zagorju na Kranjskem / vožnja z vlakom in vozom — — — 12 guldnov / 1 ½ dneva časovne zamude — — — 15 / 4 plošča za fotografijo 18 x 24 cm s / po 1 fotografijo — — — 20 / Vsaka nadaljnja fotografija 2 guldna / postavitev odrov — — — 10 / Če bi postavitev povzročila več stroškov, bi jih morali dodatno nadomestiti. / znesek [v izvirniku na tem mestu krajša neberljiva beseda; pripis Nike Duh] 57 goldinarjev / Ljubljana 31. 10. 1897, D. Rovšek / fotograf.«

200 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 2345/1897. Za osnovne podatke o dunajskem *Camera-Clubu* gl. Marchgraber, *Der Camera-Club*, str. 70.

201 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 2367/1897.

202 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 2367/1897.

pa ni bil najden, obstaja možnost, da fotografije poslikav sploh niso bile izdelane. Zagotovo pa stenske poslikave niso bile nikoli fotografirane v celoti, saj so bile ob prihodu konservatorja Šubica že skoraj povsem uničene. Če so bile fotografirane, so bili zajeti le manjši ostanki nekoč večje stenske poslikave. O teh fotografijah je bila poizvedba narejena že v Zavodu za varstvo kulturne dediščine Ljubljana, kjer tako starega gradiva o gradu Kolovrat ne hranijo, v Fotoarhivu Zveznega spomeniškega urada na Dunaju, kjer takšnih fotografij niso našli, in v Informacijsko-dokumentacijskem centru za dediščino Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, kjer za grad Kolovrat ne hranijo fotografij.²⁰³ Več odgovorov nam bi lahko ponudili še zapuščini Alberta Dommesa in Davorina Rovška, ki bi lahko vsebovali fotografije obravnavanih poslikav. Podatki o poslikavah gradu Kolovrat bi lahko bili tudi v kroniki gradu, za katero iz dopisov centralni komisiji izvemo, da se je za njeno pridobitev zavzemal takratni Deželni muzej v Ljubljani.²⁰⁴ Pred tem je Ivan Šubic v poročilu s 30. avgusta 1897 zapisal, da je kronika pri kaplanu Johannu Žanu, ki je bil takrat dejaven v kraju Bučka na Dolenjskem.²⁰⁵ Zdajšnje nahajališče kronike zaenkrat ostaja neznano. V primeru, da nadaljnje arhivsko gradivo o poslikavah gradu Kolovrat ne bo najdeno, je v tem poglavju predstavljeni opis nekdanjih poslikav notranjščine gradu Kolovrat edini pisni vir, ki priča o njihovem obstoju in naslikanih motivih.

SKLEP

Arhivsko gradivo centralne komisije omogoča natančnejši vpogled v stanje umetnostnih spomenikov v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. V določenih primerih se namreč brez poročil centralne komisije ne bi ohranili podatki, ki pričajo o obstoju do sedaj neznanih elementov gradov na Slovenskem, saj vseh podrobnosti, ki so jih konservatorji in korespondenti vključevali v svoja poročila, niso objavljali v društvenih publikacijah. Iz korespondence centralne komisije je razvidno, da ji je bilo zmeraj najpomembnejše ohranjanje tako gradov kot celote kot tudi njihovih ruševin, čeprav pri tem ni bila zmeraj uspešna.

Centralna komisija se je zavzemala za ohrani-

tev predvsem srednjeveških gradov kot celote,²⁰⁶ čeprav to ni bilo zmeraj mogoče, predvsem zaradi visokih stroškov, ki bi ob tem nastali. Na to, da je bilo vendarle dokumentiranih premalo gradov, kaže zapis konservatorja centralne komisije Konrada Črnologarja na temo dokumentiranja gradov na Kranjskem. V dopisu centralni komisiji z 19. decembra 1901,²⁰⁷ v katerem je tematiziral pisanje prispevka o gradu Boštanj, je poudaril, da bi bilo na območju Kranjske takšne obravnave, kot je je bil takrat z njegove strani deležen grad Boštanj, vredno izvesti tudi za druge gradove, saj se s kranjskimi gradovi po Črnologarjevih besedah do takrat še nihče ni ukvarjal, če že, pa zgolj površinsko.²⁰⁸ Izmed teh nekaj gradov, ki pa so jih vendarle dokumentirali, so pomembni do sedaj spregledani dopisi o zavarovalnih delih in propadanju gradu Vuzenica ter poročilo z opisom najverjetneje srednjeveških poslikav gradu Kolovrat, ki se v znanstveni literaturi do sedaj ne omenjajo.

Za konec bi izpostavili, da je ta prispevek izhodiščna študija o obravnavi srednjeveških grajskih stavb v fondih centralne komisije, ki se jo bo postopoma dopolnjevalo. Kljub natančnemu pregledu gradiva namreč še zmeraj obstaja možnost, da so katere izmed stavb bile spregledane zaradi premajhnega obsega pregledanega gradiva. Gradivo o srednjeveških grajskih stavbah je namreč lahko ohranjeno tudi v sklopu arhivskega gradiva, posvečenega arheološkim izkopavanjem v sklopu centralne komisije, ki pa za ta prispevek ni bilo pregledano. Hkrati ostajajo odprta vprašanja, povezana z dokumentiranjem gradov in drugih umetnostnih spomenikov v okviru centralne komisije na območju sedanje Primorske²⁰⁹ ter v obdobju 1853–1867 za območje sedanjega Prekmurja.²¹⁰

FINANCIRANJE

Članek je nastal v sklopu programske skupine *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061), ki jo (so)financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

203 Za odgovore se najlepše zahvaljujem Sabini Ravnikar, konservatorski svetovalki z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Ljubljana (komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023), Metki Košir iz INDOK centra (komunikacija prek spletne pošte, 17. 8. 2023) in Gabriele Roithner iz fotoarhiva Zveznega spomeniškega urada na Dunaju (komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023).

204 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1879/1897.

205 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

206 Semetkowski, *Denkmalpflege*, str. 193.

207 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 1846/1901.

208 Transkripcija izvirnika: »Übrigens wäre noch manches Schloss in Krain einer / ähnlichen Aufnahme werth; mit den Burgen hat sich bis / her bei uns niemand beschäftigt oder nur oberflächlich.« SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 1846/1901.

209 Del gradiva iz fonda *Denkmalamt*, ki ga hranijo na oddelku Splošnega upravnega arhiva, torej izbrane škatle, ki nosijo naslov *Küstenland*, je pregledala in analizirala že Brigitta Mader ter izsledke objavila leta 2000 v katalogu *Sfinga z Belvederja*.

210 Za napotke ob pisanju tega prispevka se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Miji Oter Gorenčič, izr. prof. dr. Igorju Sapaču, doc. dr. Tini Košak in doc. dr. Marku Motniku.

PRILOGA

Seznam srednjeveških gradov na Kranjskem ter v slovenskem delu Štajerske in Koroške, ki so bili obravnavani v arhivskem gradivu centralne komisije med letoma 1856 in 1918

	grad	hranišče dopisov centralne komisije in njihova okvirna vsebina
1.	Begunje na Gorenjskem, dvorec <i>Katzenstein</i> (EŠD: 8)	SI AS: V poročilih sta tematizirana nakup dvorca <i>Katzenstein</i> s strani okrajnega glavarstva v Kranju od takratnega lastnika Paula pl. Del Negra in adaptacija gradu. Prav tako so tam kopije dokumentov št. 467 iz leta 1875 in št. 6 iz leta 1876, ki jih hranijo v Avstrijskem državnem arhivu.²¹¹ Michelangelo baron Zois pl. Edelstein (1874–1945) je leta 1916 v kratkem poročilu pisal o obstoju štukatur in fresk iz 17. stoletja. Za štukature je zapisal, da so bile najlepše, ki jih je do takrat videl na Kranjskem, medtem ko je pri poslikavah pripomnil, da bi lahko bile delo slikarja Almanacha.²¹² ÖStA, AVA: V dveh poročilih iz let 1875 in 1876 je tematiziran obstoj oljnih slik, ki naj bi se nahajale na dvorcu <i>Katzenstein</i>.²¹³ Na pobudo konservatorja Alfonsa Müllnerja (1840–1918), ki je centralni komisiji 28. novembra 1875 poročal, da je na dvorcu <i>Katzenstein</i> na Kranjskem v petdesetih ali šestdesetih letih 19. stoletja videl stare oljne slike, na katerih so bili upodobljeni turnirji kranjskih plemičev – med temi je izpostavil tudi, da če ga spomin ne vara, da je na teh bil upodobljen tudi boj med Pegamom in Lambergerjem – je imenovana komisija sklenila, da se mora te slike predati takratnem deželni muzeju, kjer jih naj primerno konservirajo in razstavi-jo. Müllner je prav tako opozoril, da bi pred predelavo gradu v namen kaznilnice, moral nekdo, ki ve kaj iskati, pregledati ali se v gradu nahajajo kakšne srednjeveške relikvije, najverjetneje v pomenu srednjeveških predmetov. Manj kot dva meseca kasneje, 6. januarja 1876, je centralna komisija od ministrstva za pravosodje (<i>Justizministerium</i>) prejela dopis, v katerem so povzeli informacije prejete od predstojnice cesarsko-kraljeve kaznilnice (<i>Vorsteherin der k. k. Strafanstalt</i>) v Begunjah, da na dvorcu <i>Katzenstein</i> slik, ki bi ustrezale Müllnerjevemu opisu, ni. Hkrati je v poročilu bila dodana informacija, da se lahko o nahajališču teh slik povpraša prejšnjega lastnika gradu viteza Jermana.²¹⁴
2.	Bled, Blejski grad (EŠD: 24)	SI AS: V poročilih je tematizirano financiranje stroškov v višini 3200 Kr (kron). Ti so nastali ob obsežnih delih zavarovanja skal, ki so ogrožale obstoj blejskega gradu in grajske kapele. Stanje gradu je po fotografijah, ki so bile prvotno priložene poročilu, komentiral tudi Ivan Franke (1841–1927). INDOK: Šest fotografij zunanjsčine gradu, ki so z veliko verjetnostjo bile del poročila Ivana Franketa centralni komisiji z dne 28. avgusta 1911.²¹⁵
3.	Celje, Celjski grad (EŠD: 58)	SI AS: Mapa vsebuje številne dopise na temo zavarovanja ruševin Starega gradu v Celju, med drugim predračun za zavarovalna dela na ruševinah gradu, ki ga je 27. novembra 1911 spisal inženir Lud. Wesseley.²¹⁶ Med avtorji dopisov so Emmanuel Riedl ter zastopniki štajerskega deželnega odbora (<i>Steyrischer Landesausschuss</i>) ter ministrstva za bogočastje in uk. Tam so kopije dveh dopisov iz leta 1882, katerih izvirnika hranijo v Avstrijskem državnem arhivu.²¹⁷ INDOK: Štiri fotografije ruševin gradu. Fotografija palacija s Friderikovim stolpom v ozadju pred restavratskimi deli in fotografija posneta med rekonstrukcijo. Prav tako fotografija vzhodne stranice palacija pred obnovitvenimi deli in po teh. ÖStA, AVA: Dva dopisa iz leta 1882. V prvem dopisu, ki je bil spisan 22. marca 1882, gre za besedilo Arnolda Luschina pl. Ebengreutha (1841–1932), v katerem centralno komisijo obvesti, da je na njegovo željo komisar Riedl izdelal načrt za konserviranje ruševin gradu. Prav tako je Luschin pripisal, da naj centralna komisija obvesti lastnika ruševin, ki je že pred tem sledeč Luschinovem zapisu privolil, da finančno podpre dela, da bi potrebovali za zavarovanje ruševin denar.²¹⁸ V nadaljevanju dopisa poroča tudi o restavratskih delih na minoritski cerkvi v Celju in o tamkajšnjem

²¹¹ SI AS 1100, š. 6, mapa III, dokumenta 467/1875 in 6/1876.

²¹² SI AS 1100, š. 15, mapa 299, dokument 857/1916.

²¹³ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 48, dokumenta 467/1875 in 6/1876.

²¹⁴ O slikah s Kristofom Lambergerjem, ki naj bi bile v drugi polovici 19. stoletja na dvorcu *Katzenstein*, je že leta 1821 pisal F. X. Richter (gl. Kos, *Turnirska knjiga*, str. 124).

²¹⁵ Gl. SI AS 1100, š. 15, mapa 295, dokument 4371/1911.

²¹⁶ Gl. SI AS 1100, š. 24, mapa 424, dokument 920/1912.

²¹⁷ SI AS 1100, š. 24, mapa 424, dokumenta 166/1882 in 456/1882.

²¹⁸ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 23, mapa 103, dokument 166/1882.

		muzeju. ²¹⁹ V dopisu z dne 12. avgusta 1882 je štajerski deželni odbor zaprosil centralno komisijo za hiter preračun stroškov, ki bodo nastali ob konserviranju ruševin celjskega gradu, z namenom, da bodo lahko konserviranje tudi financirali. ²²⁰
4.	Gradac, grad (EŠD: 10833)	SI AS: Kratek dopis Michelangela barona Zoisa z 22. julija 1913 o dveh rimskih napisnih kamnih na gradu Gradac. V dopis sta vključeni tudi preprosti skici kamnov. ²²¹
5.	Kamnik, Mali grad (EŠD: 216)	SI AS: Kopija dokumenta št. 262 iz leta 1855, ki ga hranijo v Avstrijskem državnem arhivu. ²²² INDOK: Fotografija romanskega portala kot celote in fotografija timpanona portala. Prav tako sta ohranjeni risbi prereza in tlorisa kapele na Malem gradu; ti z veliko verjetnostjo sodita k dokumentu, ki ga je leta 1855 za centralno komisijo spisal Eduard Gintl (?–1865), ²²³ saj je ena od risb podpisana Gintl z dodanim datumom 13. Okt.[ober], brez letnice. ÖStA, AVA: Dopis Eduarda Gintla iz leta 1855, v katerem je zapisal, da je centralni komisiji poslal naris kapele Malega gradu v Kamniku, ki mu je bil dodan naris portala cerkve sv. Petra v Dvoru. ²²⁴
6.	Kolovrat, grad Kolovrat (EŠD: 1115)	SI AS: Vsebuje dopis inženirja Heinricha Hohna, v katerem je opisano takratno stanje stenskih poslikav notranjščine gradu Kolovrat, in poročila, v katerih se centralna komisija z dopisniki dogovarja, kdo bo fotografiral ostanke stenskih poslikav. Vsebuje tloris posameznih nadstropij gradu Kolovrat in predračun za delo fotografa Davorina Rovška, za katerega pa ni potrdila, ki bi dokazovalo, da je bilo dejansko izvedeno. ²²⁵
7.	Kranj, dvorec Khislstein (EŠD: 276)	SI AS: V dopisih je tematiziran odkup dvorca Khislstein. Marca 1913 je Ivan Franke poročal o historyčnih arhitekturnih elementih gradu, za katere je okrožni glavar v svojem poročilu, sledeč Franketovemu zapisu, trdil, da ne obstajajo. Pri tem kot najstarejši arhitekturni element omeni gotso obokanje nekega kletnega prostora na dvorišču gradu. V poročilu z 10. marca 1913 je zapisano, da je bil načrt za adaptacijo gradu oddan ministrstvu za javna dela (<i>Ministerium für öffentliche Arbeiten</i>). ²²⁶
8.	Laško, grad Tabor (EŠD: 14849)	SI AS: V dopisih, ki so nastali med letoma 1901 in 1915, je tematizirano zavarovanje gradu Laško. Avtorji poročil so Karl Valentinitš, korespondent centralne komisije Avguštin Stegenšek (1875–1920) in Paul Hauser (1868–1914), takratni deželni konservator. Ohranjen je tudi predračun za zavarovalna dela. INDOK: Tri fotografije gradu Tabor. Na dveh je vidno notranje dvorišče, na tretji pa zunanjščina gradu. Fotografije gradu Tabor so bile zelo verjetno del poročila, ki ga je za centralno komisijo 3. decembra 1910 spisal Avguštin Stegenšek. ²²⁷
9.	Leskovec pri Krškem, grad Šrajbarski turn (EŠD: 317)	SI AS: V dopisih centralni komisiji je poudarjen pomen ohranitve gradu Šrajbarski turn in tamkajšnjega mavzoleja, ki so ju leta 1915 prodajali za 40.000 K (kron). Takratni ravnatelj Kranjskega deželnega muzeja in korespondent centralne komisije Josip Mantuani (1860–1933) je v poročilu priporočil, naj zaradi ugodne lege gradu v njem uredijo dom za invalide ali rekonvalescente.
10.	Ljubljana, grad (EŠD: 340)	SI AS: Vsebuje poročilo Alfonsa Müllnerja iz leta 1896 o popotresni škodi na grajski kapeli ljubljanskega gradu in več poročil različnih avtorjev, prav tako o popotresni škodi na kapeli. V daljšem poročilu iz leta 1907 o ljubljanskih umetnostnih spomenikih, v katerem so obravnavane tudi številne cerkve, je posamezne dele ljubljanskega gradu opisno predstavil Michelangelo baron Zois. Iz leta 1908 so ohranjeni dopis Ivana Šubica (1856–1924), v katerem poroča o slabem stanju gradu in opozarja na dejstvo, da je bilo do tistega trenutka izvedenih le manjše število obnovitvenih del, dopis korespondenta Svobode o naslikanih grbih v grajski kapeli in dopis Paula Hauserja o stanju gradu, ki mu je bilo prvotno dodanih sedem fotografij, ki jih ni več v poročilu.
11.	Majšperk, grad Majšperk (EŠD: 24672)	SI AS: Leta 1906 je okrajni glavar centralni komisiji posredoval tri dopise, v katerih je pojasnil, kaj je treba narediti za zavarovanje ruševin gradu v Majšperku. V protokolu z dne 10. maja 1906 je bilo zapisano, da je treba odstraniti del zahodnega obzidja gradu, saj ogroža stavbe pod njim.

219 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 23, mapa 103, dokument 166/1882.

220 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 23, mapa 103, dokument 456/1882.

221 Gl. SI AS 1100, š. 5, mapa 80, dokument 3417/1913.

222 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 46, dokument 262/1855.

223 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 46, dokument 262/1855.

224 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 46, dokument 262/1855.

225 Gl. razdelek *Primer dokumentiranja: pisni vir kot dokaz o obstoju nekdanjih poslikav notranjščine gradu Kolovrat*.

226 SI AS 1100, š. 7, mapa 117, dokument 1088/1913.

227 SI AS 1100, š. 29, mapa 487, dokument 6130/1910.

		Kot zadnji termin, do kdaj mora biti obzidje na tem mestu odstranjeno, so lastniku gradu Ottu Schwarzniggu določili zadnji dan avgusta istega leta. Za preostale dele gradu so mu priporočili, da jih zaradi zgodovinskega interesa, če je le mogoče, ohrani. ²²⁸
12.	Maribor, grad (EŠD: 431)	SI AS: O mariborskem mestnem gradu se je ohranila obsežnejša mapa gradiva, v kateri so tematizirani obnova grajske kapele in baročnih poslikav osrednje dvorane, fasada gradu in predlog, da bi v gradu uredili prostore mestne hiše, ki ga je zavrnilo Društvo za domovinsko varstvo (<i>Verein für Heimatschutz</i>). Dopisi, fotografije in načrti so nastali med letoma 1892 in 1917. Med dopisniki najdemo Alfreda Castelliza (1870–1940), Arnolda Luschina pl. Ebengreutha, Avguščina Stegenška, lastnika gradu barona Twickel, Fritza Friedrigerja in Johanna Wista (1841–1916).
13.	Planina, Mali grad (EŠD: 4831)	SI AS: Poročila centralni komisiji obravnavajo tematiko zastrešitve stolpa, ki je bil v drugi polovici 19. stoletja brez strehe. Iz leta 1907 je ohranjen dopis, v katerem Attems, najverjetneje Sigismund Attems (1840–1910), piše, da je treba takratnega lastnika stolpa Huga Windischgrätzta obvestiti, da je na stolpu odpadel del gotskega okenskega okvirja. Poročila vsebujejo tudi Windischgrätzov odgovor. Med dopisniki so prav tako Schloissnigg, ²²⁹ Leopold Martin Krainz in Karl Mozer. Tam najdemo tudi kopiji dokumentov z 8. oktobra 1862 in 22. maja 1863, katerih izvirnika hranijo v Avstrijskem državnem arhivu. ²³⁰ ÖStA, AVA: Dva dopisa o Malem gradu v Kačji vasi v Planini. ²³¹ V prvem z dne 8. oktobra 1862 je Leopold Martin Krainz, član historičnega društva za Kranjsko, centralni komisiji poročal o izbranih umetnostnih spomenikih z območja sedanje Slovenije. ²³² V prvi točki je poročal o še ohranjenem stolpu Malega gradu, tako imenovanem <i>Kleinhäusl</i> , ki je bil takrat brez strehe, zaradi česar je obstajala nevarnost, da se zgornji del stolpa ne bi ohranil. Krainz je v dopisu centralni komisiji poudaril pomen tega stolpa in ji v ta namen posredoval ime takratnega lastnika, gospoda Žigona iz Trsta. Želel si je, da bi Žigona pod vplivom okrajnega načelnika (<i>Bezirkschef</i>) Planine prepričali, da bi razvalino pokril in dodatno zaščitil. ²³³ V drugem poročilu, ki je nastalo leto kasneje, natančneje, 22. maja 1863, je oseba, podpisana Schloissnigg, centralni komisiji poslala dopis, v katerem je poročala, da je predstojniku okrožja Planina naročila, naj vpliva na lastnika gradu Josefa Žigona z namenom, da bo dal popraviti streho in poskrbel za zavarovanje gradu. ²³⁴ Schloissnigg je poročal, da je v dopisu predstojnika okrožja Planina zapisano, da Žigon ni odgovoril na nobeno izmed dveh povabil ter da bo večji vpliv na Žigona pri problematiki pokritja stolpa prej imel prezidij namestništva v Trstu (<i>Statthaltereis Präsidium in Triest</i>). ²³⁵ Ali je dal Žigon stolp Malega gradu prekriti, iz dopisov ne izvem.
14.	Radovljica, dvorec (EŠD: 600)	SI AS: Med dopisi o dvorcu Radovljica je ohranjeno poročilo iz leta 1909, ki ga je spisal Ivan Vurnik mlajši (1849–1911) o grajskem vrtu in tamkajšnjih dveh stebrih, za katere so se morali odločiti, ali so občinski ali ne. O radovljiškem dvorcu je poročal tudi Michelangelo baron Zois, in sicer v poročilu iz leta 1916, v katerem je opisal dvorec, medtem ko je v poročilu prav tako iz leta 1916 zapisal, da je dodal odtis pečata iz 16. stoletja, ki pa ga med ohranjenim gradivom v pregledani mapi ni bilo.
15.	Sevnica, grad Sevnica (EŠD: 645)	INDOK: Na šestih fotografijah gradu Sevnica je vidna njegova zunanjščina, portal in notranje dvorišče.
16.	Slovenska vas, grad Rakovnik (EŠD: 30234)	SI AS: V dveh dokumentih Konrada Črnologarja (1860–1904) iz let 1899 in 1902 je ohranjen opis grba Simona pl. Gusiča iz leta 1627 in posmrtnega štita Sigmunda pl. Auersperga, ki sta bila takrat v kapeli gradu Rakovnik. Črnologar je opozoril, da bi se morali zavzeti za ohranitev grba in posmrtnega štita.
17.	Škofja Loka, grad (EŠD: 739)	SI AS: Gre za poročila Wilhelma Hallade, profesorja v Ljubljani, v katerih je poročal o napisih, vidnih na renesančnem stolpu škofjeloškega gradu. Dodani so tudi njihovi prepisi. Prav tako je

²²⁸ SI AS 1100, š. 27, mapa 452, dokument 5, junij 1906.

²²⁹ Schloissnigg je bil morda Janez Nepomuk baron Schloissnigg (1809–1885), takratni deželni predsednik Kranjske (Schnabl, Landescheffs, str. 753).

²³⁰ SI AS 1100, š. 7, mapa 113, dokument 134/1862 in 92/1863.

²³¹ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 134/1862 in 92/1863; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 202.

²³² Razen o stolpu Malega gradu v Planini je Krainz poročal tudi o križevi kapeli v Cerknici in poudaril, naj se ohrani, ter o starih zvonovih cerkve sv. Florijana v kraju Orehek (nem. *Nussdorf bei Adelsberg*), cerkve sv. Jošta v Polhovem Gradcu in cerkve sv. Urha (nem. *St. Ulrich*) pri Nadlišku.

Krainz je v dopisu prosil, da bi zvonovi ostali na svojih mestih kot relikvije, torej da jih ne bi odstranili iz cerkva, saj gre za zvonove iz 14. stoletja (ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 134/1862). Pri omenjeni osebi gre morda za Leopolda Martina Krainza (1834–1872), avtorja dela *Die k. k. Militärgrenze und deren Grundgesetz. Eine kulturhistorische Skizze* (1866) (gl. Buczynski in Hren, *Kratke biografije*, str. 171–173).

²³³ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 134/1862.

²³⁴ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 92/1863.

²³⁵ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 92/1863.

		vsebovan dopis takratne predstojnice škofjeloškega konventa uršulink Katarine Majhnič (1841–1921) z dne 22. avgusta 1892. ²³⁶
18.	Trebnje, grad (EŠD: 7844)	SI AS: Ohranilo se je enostransko poročilo Michelangela barona Zoisa iz leta 1915, v katerem med drugim poroča o gotski mizi, ki naj bi bila ohranjena na vrtu gradu Trebnje.
19.	Turjak, grad Turjak (EŠD: 790)	SI AS: V mapi so kopije dokumentov z dne 23. decembra 1888 in 21. februarja 1889, katerih izvirnika hranijo v Avstrijskem državnem arhivu.²³⁷ Iz leta 1889 je ohranjen dopis Ladislava Benescha, v katerem je centralni komisiji posredoval tri risbe s tušem, na katerih je viden grad Turjak.²³⁸ V mapi sta poročila in pripis Milana Pakja z dne 5. in 8. junija 1912, v katerih poroča, da jih lastnik gradu Turjak ni spustil v gotsko kapelo, da bi lahko videli srednjeveške stenske poslikave. 30. maja 1913 je centralni komisiji o gradu Turjak pisal Ivan Franke, ki je na kratko opisal lego gradu in centralni komisiji ponudil, da si ob priložnosti, ko družina Auersperg ne bo prebivala na gradu, ogleda notranjščino gradu. ÖStA, AVA: Na obrazcu, znotraj katerega so hranili dopis s 23. decembra 1888, je zapisano, da je takratni ravnatelj Kranjskega deželnega muzeja Karel Dežman (1821–1889) centralno komisijo prosil za pridobitev likovnih upodobitev gotskih stenskih poslikav srednjeveške kapele na gradu Turjak z namenom njihove objave v <i>Izvestjih centralne komisije</i>.²³⁹ Iz pripisa centralne komisije, ki je na obrazcu dokumenta s 23. decembra 1888, je razvidno, da bi za pridobitev pravic za objavo Beneschevih likovnih upodobitev gotskih poslikav turjaške kapele morali odšteti 100 f (goldinarjev).²⁴⁰ Centralna komisija se zaradi previsoke cene ni odločila za nakup pravic za objavo Beneschevih del z razlago, da bi imela barvna fotografija obravnavanih stenskih poslikav večji pomen.²⁴¹ O pomenu poslikave je glede na dopis pričal tudi Dežman.²⁴² V dokumentu, nastalem 21. februarja 1889, se dopisnik centralni komisiji zahvaljuje za tri posredovana dela Ladislava Benescha, najverjetneje risbe, na katerih je bil viden »notranji okras«²⁴³ grajske kapele Auersperg. Dopisnik je Benescheva dela dal na vpogled takratnemu liechtensteinskemu knezu, ki je z velikim zanimanjem vzel na znanje obstoj stenskih poslikav kapele. S tem dopisom so Benescheva dela vrnili centralni komisiji.²⁴⁴
20.	Veliki Žrnovec, grad Ortnek (EŠD: 13405)	ÖStA, AVA: Krajše poročilo iz leta 1858, ki ga je spisal Henrik Costa (1796–1870), ki je poročal o možnosti ohranitve srednjeveškega gradu Ortnek. ²⁴⁵
21.	Veliko Mlačevo, razvaline gradu Boštanj (EŠD: 1275)	SI AS: Vsebuje dopise z opisom stanja gradu Boštanj in enega z najverjetneje neobjavljenim prispevkom o gradu iz leta 1902, katerega avtor je Konrad Črnologar.²⁴⁶ Wilhelm baron Lazarini v pismu iz leta 1910 poroča o 13 fotografijah gradu, ki so bile poslane centralni komisiji. Kaj je bilo videti na fotografijah, si je mogoče predstavljati s pomočjo opisov posameznih fotografij. INDOK: Štiri risbe, od katerih je na eni narisana pogled na grad z juga, na preostalih treh pa tlorisi gradu s pripisi.²⁴⁷
22.	Vuzenica, stari grad (Pistorjev grad) (EŠD: 8141)	INDOK: Štiri risbe, na katerih so tloris gradu, prerezi posameznih sten, situacijski načrt in skicozen preris gradu z bakroreza iz Vischerjeve <i>Topografije Štajerske</i>.²⁴⁸ BDA: Dopisi Oskarja pl. Pistorja in Avgušтина Stegenška centralni komisiji na temo del za zavarovanje gradu Vuzenica. Dopisi so nastali v letih 1909 in 1910.²⁴⁹

²³⁶ Za vsebino dokumenta gl. razdelek *Arhivsko gradivo centralne komisije za gradove z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške*.

²³⁷ SI AS 1100, š. dokumenta 1339/1888 in 180/1889.

²³⁸ Pri v dopisu opisno predstavljenih risbah gre najverjetneje za tri Benescheve risbe, narisane na enem listu papirja, ki so datirane z letom 1889. Narisani so pogled na grad Turjak, pogled na vhod v gotsko kapelo gradu ter kiparski okras s stolpa gradu z upodobitvijo goveda, tako imenovanega tura. Reprodukcijska risb je objavljena v prispevku Katje Mahnič na temo spomeniškovarstvenega dela Ladislava Benescha (Mahnič, Ladislav Benesch, str. 218).

²³⁹ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 180/1889.

²⁴⁰ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 1339/1888.

²⁴¹ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 1339/1888.

²⁴² ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 1339/1888.

²⁴³ »Innendekorationen« (ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 180/1889).

²⁴⁴ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 180/1889.

²⁴⁵ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, 12/1858.

²⁴⁶ Gl. Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 203–204.

²⁴⁷ Črnologarjev naris dvorca Boštanj je bil objavljen v Stoper, *Grajske stavbe* 15, str. 15.

²⁴⁸ Pri slikovnem gradivu obstaja možnost, da sta bili dve naštetih prilogi dodani opisu stanja in načrtu restavriranja gradu Vuzenica, ki ga je centralni komisiji posredoval Avguštin Stegenšek in v katerem je zapisano, da je dopis vseboval tudi dve risbi in dve fotografiji (BDA, fond *Slowenien*, š. 2, 3530/1909).

²⁴⁹ Za podrobnejšo predstavitev vsebine dokumentov gl. osrednji del prispevka *Arhivsko gradivo centralne komisije za gradove z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške*.

23.	Zgornja Lipnica, ruševine gradu Pusti grad (EŠD: 17612)	SI AS: Tematizirano je zavarovanje in s tem povezano financiranje zavarovanja ruševin Pustega gradu. Priložen je načrt Johanna Čapka za zavarovanje ruševin gradu iz leta 1913, ki so mu dodani predračuni stroškov, načrt in poročilo. V drugem poročilu iz leta 1913 je navedeno, da če lastniki ne bodo prispevali denarja, ruševin ne bodo obnavljali, ker nimajo arhitekturno zanimivih detajlov, zaradi katerih bi lahko upravičevali količino denarja, porabljenega za obnovo. INDOK: Tri fotografije ruševin gradu. Na eni je ob ruševinah France Stele, na drugi pa Angela Piskernik. ²⁵⁰
24	Žovnek, razvaline gradu (EŠD: 7892)	SI AS: Poročilo Johanna Wista, ki je leta 1906 centralni komisiji poročal o potekajočih restavratskih delih na gradu Žovnek. Poročilu sta dodani fotografija razvalin obzidja in fotografija takrat na novo zastrešenega stolpa. Vsebuje tudi skici vhoda v grad in prerez enega izmed njegovih ostenij.
25.	Žužemberk, grad (EŠD: 903)	SI AS: V dopisih je tematizirano konserviranje gradu Žužemberk. Iz leta 1908 se je ohranil dopis, ki poroča o tem, da je grad vreden ohranitve, ker je njegova zunanja podoba ostala praktično nespremenjena od njegove izgradnje. Problem je nastal z zrušitvijo strehe zahodnega trakta pozimi 1907, enaka usoda pa je grozila tudi severnemu traktu. Centralna komisija je stopila v stik s Franzem knezom Auerspergom, saj je menila, da je lastnik gradu, vendar je v dopisu z dne 8. junija 1909 pojasnil, da ni tako. Ohranjen je tudi dopis z 31. decembra 1908, v katerem je posredovan podatek, da prestolonaslednik Franz Ferdinand pri knezu Karlu Auerspergu ni mogel intervenirati glede ohranitve gradu Žužemberk. Leta 1909 je bil izdelan načrt za njegovo obnovo in narejen izračun stroškov, ki bi ob tem nastali.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BDA – Archiv des Bundesdenkmalamtes, Wien
fond Slowenien (ungeordnet), karton 2.

BDA Fotoarchiv – Fotoarchiv des Bundesdenkmalamtes, Wien.

INDOK – Ministrstvo za kulturo, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, Ljubljana
Fond Arhiv K. K. Central-Commission.
Zapiski Marijana Zadnikarja, Željne, 1947.

ÖStA – Österreichische Staatsarchiv, Wien
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
fond *Denkmalamt*.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM, Hohn, Heinrich [Maribor] – zapuščinska zadeva A V 419/II, Okrajno sodišče Maribor, 1911.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1100, C. kr. spomeniški urad, 1853–1918.

OBJAVLJENI VIRI

Bericht der K.K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale über ihre Thätigkeit im Jahre 1897, 1898.

Berichte der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhalten der Kunst- und historischen Denkmale. Über Ihre Thätigkeit im Jahre 1891. 1892, str. 58–III.

Berichte der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhalten der Kunst- und historischen Denkmale. Über Ihre Thätigkeit im Jahre 1892. 1893, str. 63–III.

Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1906 (Kärntner Geschichtsquellen, 4/1).

ČASOPISI

Glasilo K.S.K. jednote, 1921.

Grazer Tagblatt, 1897.

Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1890, 1909, 1910.

Österreichische Zeitschrift für Vermessungswesen, 1911.

Wiener Zeitung, 1897.

LITERATURA

Baš, Franjo: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. *Varstvo spomenikov* 5, 1955, str. 13–37.

Budinsky, Gustav: *Schloss Wurmberg: Ein Beitrag zur Heimatkunde*. Graz: Verlag der Gutsverwaltung in Wurmberg, 1879.

Brückler, Theodor: *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege: Die Ära Helfert: Teil 1: 1863 bis 1891*. Wien: Böhlau Verlag, 2020 (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege, 25/1).

²⁵⁰ Identifikacija oseb je podana na spletni strani eid.gov.si v razdelku o Pustem gradu (<https://eid.gov.si/#/enota/17612/dokumenti> (5. 8. 2024)).

- Brückler, Theodor in Nimeth, Ulrike: *Personenlexikon zur österreichischen Denkmalpflege (1850–1990)*. Wien: Verlag Berger, 2001.
- Buczynski, Alexander in Hren, Filip: Kratke biografije autora prvih vojnokrajških povjesnica. *Povijesni prilozi* 41, 2022, št. 63, str. 145–189. DOI: <https://doi.org/10.22586/pp.v41i63.22810>
- Curk, Jože: Mariborsko gradbeništvo med sredinama 19. in 20. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 40, 2004, št. 2–3, str. 301–332.
- Duh, Nike: Dokumentiranje srednjeveških grajskih stavb v fondih Cesarsko-kraljeve centralne komisije za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov. *Skupni problemi skupnega: II. simpozij raziskovalcev in raziskovalcev na začetku znanstvene poti* (ur. Jure Donša et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2023, str. 9.
- Ferenc, Tone: *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Fingernagel-Grüll, Martha: *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege: Die Ära Helfert: Teil 2: 1892 bis 1910*. Wien: Böhlau Verlag, 2019 (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege, 25/2).
- Frodl, Walter: *Idee und Verwirklichung: Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*. Wien: Böhlau Verlag, 1988.
- Golec, Boris: Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866). *Kronika* 60, 2012, št. 1, str. 23–78.
- Golec, Boris: *Valvasor: njegove korenine in potomstvo do danes*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Thesaurus memoriae / Dissertationes, 13). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612549558>
- Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu: Predlog ikonografske interpretacije. *Brestanica: Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–156.
- Höfler, Janez: Raziskovanje srednjeveške umetnosti na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, št. 4, str. 449–456.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji: Okolica Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino*, 3. Ljubljana: Družina, 2001.
- Höfler, Janez in Balažic, Janez: *Johannes Aquila*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1992.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: Mit historischen Notizen und Anmerkungen*, 1. Graz: Leykam-Josefstahl, 1878; 2. Graz: Leykam-Josefstahl 1885; 3. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom: Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije: za Kranjsko do leta 1500: 1*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Slovenska historična topografija, 1), https://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT-Kranjska_web.pdf (9. 12. 2024).
- Kotnik, Doroteja: *Umetnostni spomeniki na Spodnjem Štajerskem na skicah in risbah Carla Haasa kot vir za umetnostno zgodovino*. Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2018 (tipkopis magistrskega dela).
- Kreuzer, Anton: Markus Pernhart. *Burgen und Schlösser in Kärnten: 194 Bleistiftzeichnungen von Markus Pernhart*. Klagenfurt: Carinthia, 1976, str. 6–23.
- Küttner, Monika: *Carl Haas und Karl Haas: »Verschmelzung« und »Entflechtung« zweier gleichnamiger Künstlerpersönlichkeiten des 19. Jahrhunderts*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv und Historischer Verein für Steiermark, 2017.
- Lazarini, Franci in Sapač, Igor: Spomeniško varstvo v 19. stoletju na Slovenskem. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem* (ur. Igor Sapač in Franci Lazarini). Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015, str. 90–101.
- Mader, Brigitta: *Sfinga z Belvederja: Nadvojvoda Franc Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2000.
- Mahnič, Katja: Ladislav Benesch o svojem spomeniškovarstvenem delu. *Ars et humanitas* 5, 2011, št. 2, str. 211–231.
- Marchgraber, Katharina: Der Camera-Club in Wien. *Der naturwissenschaftliche Blick: Fotografie, Zeichnung und Modell im 19. Jahrhundert* (ur. Simon Weber-Unger). Wien: Wissenschaftliches Kabinett Simon Weber-Unger, 2009, str. 70.
- Menoni Muršič, Simona: Poslikava iz domnevne kapele gradu Švarcenštajn. *Primož Trubar in njegov čas: vodnik po spomenikih* (ur. Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2009, str. 86–89.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant: 3*. Cilli: J. Rakusch, 1880.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant: 4.2: Dekanat Tüffer*. Graz: samozaložništvo, 1881.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Zagorja ob Savi: 1*. Zagorje ob Savi: Občinska konferenca SZDL, 1980.
- Oter Gorenčič, Mija: Romanska kapela in stavbna plastika na gradu Rajhenburg. *Kronika* 61, 2013, št. 3 (Iz zgodovine gradu Rajhenburg), str. 475–508.

- Pernhart, Marko: *Burgen und Schlösser in Kärnten: 194 Bleistiftzeichnungen von Markus Pernhart*. Klagenfurt: Carinthia, 1976.
- Pezdiček, Eva: Historiat konservatorsko-restavratorskih posegov na romarski cerkvi Matere božje na Ptujski Gori od ustanovitve dunajske Centralne komisije za preučevanje in ohranitev stavbnih spomenikov do danes. *Studia Historica Slovenica* 7, 2007, št. 3–4, str. 857–892.
- Piper, Otto: *Die Burgen Kärntens: Mit Krain, Istrien und Duino* (ur. Wilhelm Deuer). Schleinbach: Edition Winkler-Hermaden, 2014.
- Piper, Otto: *Die Burgen der Steiermark* (ur. Wilhelm Deuer). Schleinbach: Edition Winkler-Hermaden, 2015.
- Piper, Otto: Einige Besonderheiten österreichischer Burgen. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, n. v. 25, 1899, str. 70–75.
- Piper, Otto: Ueber einige Burgen in Tyrol und im Pinzgau. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, n. v. 22, 1896, str. 131–138.
- Pivk, Olga: *Arhivski inventar. Signatura fonda SI AS 1100. C. kr. spomeniški urad. 1853–1918. 30 skatel, 3 t. m.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2017.
- Podkrižnik, Mimi: Kolovrat. Kjer so piknikovali, so postavili grad: družina Mal iz Ljubljane je pred skoraj tremi desetletji na ruševinah pri Izlakah začela obnavljati grajsko poslopje. *Delo* 42, 2000, št. 101, str. 10.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005 (Thesaurus memoriae Dissertationes, 4).
- Sapač, Igor: Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg. *Kronika*, 61, 2013, št. 3 (Iz zgodovine gradu Rajhenburg), str. 475–508.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak. *Grad Turjak: Druga knjiga* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komič Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 623–958.
- Sapač, Igor: Blicke auf Burgen und Schlösser in Slowenien. *The Castle as Social Space* (ur. Katarina Katja Predovnik). Ljubljana: Znanstvena založba FF UL, 2014, str. 209–220 (Castrum Bene, 12).
- Sapač, Igor: Grad Waldenberg – Pusti grad pri Radovljici. Stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 327–352.
- Sapač, Igor: *Gradovi na Ribniškem med včeraj, danes in jutri: Ribnica – Breg – Ortnek*. Ribnica: JZ Rokodelski center – zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost, 2019.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji: Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe v Sloveniji, 23).
- Sapač, Igor: Kaj je grad? *Kronika*, 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 391–412.
- Sapač, Igor: Otto Piper (1841–1921) ter začetki kastelologije na Slovenskem in v Istri. *Acta Histriae* 29, 2021, št. 3, str. 827–858. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2021.33>
- Sapač, Igor: *Rekonstrukcijski posegi v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2008 (tipkopis doktorske disertacije).
- Schnabl, Bojan-Ilija: Landeschefts und Landeshauptmänner von Krain/Kranjska. *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška: von den Anfängen bis 1942. 2: J–PI* (ur. Bojan-Ilija Schnabl in Katja Sturm-Schnabl). Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2016, str. 753. DOI: https://doi.org/10.26530/oapen_611237
- Semetkowski, Walter: Denkmalpflege in der Steiermark. *Die Steiermark: Land, Leute, Leistung* (ur. Berthold Sutter). Graz: Steiermärkische Landesregierung, 1956, str. 189–222.
- Slekovec, Matthäus: *Wurmberg. Topographisch-historische Skizze. Mit einer Abbildung*. Marburg: samoza-ložništvo, 1895.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stegenšek, Avguštin: *Dekanija Gornjegrajska*. Maribor: samozaložništvo, 1905 (Cerkveni spomeniki lavantinske škofije, 1).
- Stegenšek, Avguštin: *Konjiška dekanija*. Maribor: samozaložništvo, 1909 (Umetniški spomeniki lavantinske škofije, 2).
- Stele, France: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Stele, France: *Varstvo spomenikov*. Od 1. VII. 1930 do 31. XII. 1931. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 12, 1933, str. 89–98.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska: Porečje Krke*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe v Sloveniji, 11–12).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska: Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002 (Grajske stavbe v Sloveniji, 14).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska: Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003 (Zbirka Grajske stavbe v Sloveniji, 15).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Gorenjska: Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana: Viharnik, 1999 (Grajske stavbe v Sloveniji, 9).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Gorenjska: Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe v Sloveniji, 10).
- Stopar, Ivan: *Podoba Slovenije v obdobju narodnega prebujenja: upodobitve slovenskih krajev iz sredine 19. stoletja*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2016.

- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: Slovenski gradovi – prezrta dediščina. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 379–390.
- Stopar, Ivan: *Slovenske vedute med klasicizmom, romantiko in realizmom*. Celje: Pokrajinski muzej, 2018.
- Stopar, Ivan: Veduta. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Dušan Voglar), 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 163–165.
- Strnad, Janez: Šubic, Ivan. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Dušan Voglar), 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 159.
- Šifrer, Živko: Kolovrat. *Krajevni leksikon Slovenije: Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976, str. 455.
- Turk, Prvenka: Benesch, Ladislaus. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Miha Kovač), 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 227.
- Umek, Ema in Kološa, Vladimir: *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad 1855–1918 (arhivski popis)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogzhums Crain, I–XV*. Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa*. Nürnberg, 1688.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*. Bogenšperk na Kranjskem, 1679.
- Vignjević, Tomislav: Tri personifikacije vrlin, Danijelova pravičnost (Suzanina zgodba). *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 297–298.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia ducatus Stiriae*. Grätz, 1681.
- Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890: Nebst vollständigem alphabetischen Namensregister. Wien: Alfred Hölder, 1892.
- Wetzel, René: *Die Wandmalereien von Schloß Runkelstein und das Bozner Geschlecht der Vintler: Literatur und Kunst im Lebenskontext einer Tiroler Aufsteigerfamilie des 14./15. Jahrhunderts*. Freiburg: Univerza v Freiburgu (Švica), 1999 (tipkopis doktorske disertacije).
- Zadnikar, Marijan: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Zahn, Joseph: *Burgen und Schlösser. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Steiermark*. Wien: Druck und Verlag der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1890, str. 244–260.

SPLETNI VIRI

Archivinformationssystem

<https://www.archivinformationssystem.at/archivplansuche.aspx?ID=36182>

Miklavčič Pintarič, Magda: *Centralna komisija*

<http://www.kd100let.si/centralne-komisija/>

Museums.si

<http://museums.si/sl-si/Domov/Zbirke/Predmet?id=493608>

Register nepremične kulturne dediščine

<https://eid.gov.si/#/iskalnik>
<https://eid.gov.si/#/enota/17612/dokumenti>

Turistično informacijski center Zagorje ob Savi

<https://www.visitzagorje.si/objava/577702>

KORESPONDENCA

Košir, Metka, komunikacija prek spletne pošte, 17. 8. 2023.

Ravnikar, Sabina, komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023.

Roithner, Gabriele, komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023.

SUMMARY

The Central Commission and the Documentation of Medieval Castles in the Area of Slovenia

During the second half of the nineteenth century, when castles lost their original purpose as noble residences, individuals and institutions began documenting their condition. In the territory of the Austrian Empire and thus also in that of present-day Slovenia, perhaps the most important institution was the Imperial Royal Central Commission for the Investigation and Preservation of Monuments (orig. *K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), which operated between 1853 and 1918. The correspondents and conservators working for the Central Commission made written reports and occasionally also drew sketches and took photographs of art monuments threatened by natural or human factors. Because the Central Commission primarily focused on churches, castles were less frequently documented. Nevertheless, this archival material is of great importance for researching medieval castles because it may contain certain details about them that have not been documented anywhere else. For the former historical province of Carniola and the Slovenian part of Carinthia and Styria, documentary material on twenty-five castles of medieval

origin was found in the Central Commission's reviewed archive material. The latter brings new findings for some of them. From written reports we learn details about monument protection measures and why they were carried out. The archival material is also a source for the thus far unknown wall paintings and architectural plastic. Perhaps the most important written sources found are reports on wall paintings in Kolovrat Castle in the Central Sava Valley. A letter about their existence was submitted to the Central Commission on June 24th, 1897, by engineer Heinrich Hohn (1858/1859–1911). In it, he reports on a room on the second floor of the castle, which had all four walls painted with the depictions of a tournament, of a duel and four people shaking hands across a table, of a marauding mar-

ch with knights and mercenaries, and of a boar hunting scene. Just two months after Hohn, on August 30th, 1897, Ivan Šubic (1856–1924) informed the Central Commission in his letter that the main part of the paintings described by Hohn had already been destroyed. After Šubic's visit, the paintings were to be photographed, but apart from the letters in which the correspondents of the Central Commission merely agreed on a photographer to do this work, nothing has been preserved. A letter confirming that the photographs were taken has not yet been found, and the same holds for the actual photographs. Therefore, Hohn's description of the paintings remains for the time being the only preserved description of the once existing paintings at Kolovrat Castle.

